Taal in stad en land

ZUID-GELDERSE DIALECTEN

Jan Berns

Sdu Uitgevers
Sdu

Taal
in stad en land

ZUID-GELDERSE DIALECTEN

Taal in stad en land

ZUID-GELDERSE DIALECTEN

Jan Berns

Sdu Uitgevers, Den Haag

Verschenen in de reeks 'Taal in stad en land',
hoofdredactie Nicoline van der Sijs:

1 Amsterdams door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 Fries en Stadsfries door Pieter Duijff
3 Gronings door Siemon Reker
4 Haags door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 Leids door Dick Wortel
6 Maastrichts door Ben Salemans en Flor Aarts
7 Oost-Brabants door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 Rotterdams door Marc van Oostendorp
9 Stellingwerfs door Henk Bloemhoff
10 Utrechts, Veluws en Flevolands door Harrie Scholtmeijer
11 Venloos, Roermonds en Sittards door Pierre Bakkes
12 West-Brabants door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 Zuid-Gelderse dialecten door Jan Berns

Vormgeving omslag en binnenwerk: Villa Y (André Klijssen), Den Haag
Zetwerk: PROgrafici, Goes
Druk en afwerking: A-D Druk BV, Zeist

ISBN 90 12 09009 1

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

De reeks *Taal in stad en land* is totstandgekomen op initiatief van Sdu Uitgevers en de Boekhandels Groep Nederland (BGN). Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. In eerste instantie verschijnen er dertien delen (zie de pagina hiernaast voor een overzicht en zie het kaartje op blz. 7). In de toekomst zullen nog meer delen volgen, onder andere voor het Drents, het Heerlens, het Noord-Hollands, het Sallands, Twents en Achterhoeks, het Zeeuws, het Zuid-Hollands en in principe ook voor de in België gesproken dialecten. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

Taal en dialect

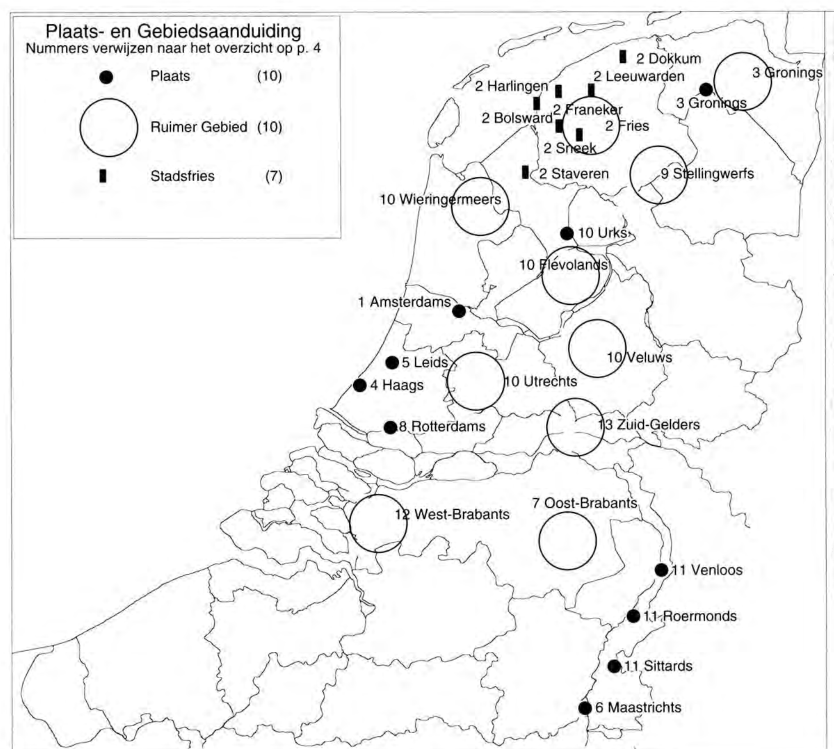
Benamingen als taal, standaardtaal, dialect, accent, streektaal, sociolect, groepstaal bestaan naast elkaar; ze zijn nauw verbonden met de taalontwikkeling en de visie hierop. In deze reeks willen wij benadrukken dat alle taalvariëteiten taalkundig gelijkwaardig zijn, vandaar de reekstitel (bedacht door Jacomine Nortier) ***Taal** in stad en land.*

Hoe verliep de taalontwikkeling in Nederland? De taal die in de Middeleeuwen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in

literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Gronings een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Gronings zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men volhouden dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Gronings en het Standaardnederlands. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot oneliners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. De gesproken taal bleef tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Halverwege de negentiende eeuw ontstond er een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich hielden. Deze beschaafde spreektaal breidde zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, dankzij onderwijs, grotere mobiliteit, dienstplicht, radio en later televisie. Men ging de standaardtaal nu wel Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN noemen. Anderzijds groeiden vanaf ongeveer 1900 de plattelandsdialecten steeds meer toe naar de standaardtaal, of ze pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden zoals binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Plaats- en Gebiedsaanduiding
Nummers verwijzen naar het overzicht op p. 4
Plaats (10)
Ruimer Gebied (10)
Stadsfries (7)
2 Dokkum
2 Leeuwarden
3 Gronings
2 Harlingen
3 Gronings
2 Franeker
2 Bolsward
2 Fries
2 Sneek
2 Staveren
9 Stellingwerfs
10 Wieringermeers
10 Urks
10 Flevolands
1 Amsterdams
10 Veluws
5 Leids
4 Haags
10 Utrechts
8 Rotterdams
13 Zuid-Gelders
12 West-Brabants
7 Oost-Brabants
11 Venloos
11 Roermonds
11 Sittards
6 Maastrichts

Eind negentiende eeuw veranderde ook de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook zij hier steeds meer naartoe groeien. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

In de twintigste eeuw keek men tot ongeveer de jaren zestig neer op alle van de standaardtaal afwijkende taalvariëteiten, die men denigrerend 'plat' noemde. Onderwijzers en ouders ontmoedigden het gebruik van dit plat. Dit verschilde overigens wel per regio: in het noorden werd veel meer op het dialect neergekeken dan in het zuiden – waar dialect van oudsher door alle lagen van de bevolking wordt gebruikt –, terwijl in Friesland al sinds de zeventiende eeuw een groep heeft bestaan die zich sterk beijverde voor het Fries.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw traden grote maatschappelijke veranderingen in. Er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie. Er kwam een grote tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect. Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. In de jaren negentig werd geschreven spreektaal in internet- en sms-verkeer zelfs normaal.

De emancipatie van de jaren zestig leidde ook tot het ontstaan van allerlei

nieuwe groepstalen, zoals jongerentaal, studententaal, yuppietaal, homotaal. Van belang voor het ontstaan van deze groepstalen is het feit dat jongeren en jong-volwassenen gedurende langere tijd bijeen blijven dankzij de leerplicht (en tot voor kort de dienstplicht), en dat er een sterk groepsgevoel bestaat onder jongeren dat zich onder andere uit in een eigen woordenschat. Een oudere groepstaal is het Bargoens, waaronder vroeger de geheimtaal van dieven, zwervers en venters werd verstaan, een taal die gekleurd was door de streektaal van de sprekers en door het Jiddisch; nu de venters en de zwervers van het platteland verdwenen zijn, verstaan we er veelal de volkstaal van de grote steden onder.

Een speciale en recente vorm van jongerentaal is straattaal. Hierover is voor het eerst in 1997 gerapporteerd. Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit het Engels en minderheidstalen zoals Surinaams, Arabisch, Turks en Papiaments. Het onderzoek naar straattaal is nog volop bezig. In het boek over het Amsterdams wordt aandacht besteed aan het verschijnsel.

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we zowel voor de plattelandsdialecten als voor de stadsdialecten een duidelijke revival, die wel 'dialectrenaissance' wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek.

De aandacht voor streektalen en dialecten is overgenomen door de politiek. Regionale en landelijke overheden bieden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect. In 1984 is de eerste streektaalfunctionaris benoemd, voor het Gronings, in 1987 zijn streektaalfunctionarissen voor het Drents benoemd, in 1998 voor het Overijssels, in 1999 voor het Stellingwerfs en in 2001 voor het Zeeuws en het Limburgs. Bovendien zijn in 1996 het Fries en het Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks *Taal in stad en land* biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belang-

stelling voor dialecten zowel bij de bevolking als bij de politiek nog steeds toeneemt, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, en dat alle dialecten steeds meer veranderen in de richting van de standaardtaal. Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat hij uiteindelijk het gehele Nederlandstalige gebied zal bestrijken.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotypen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks *Taal in stad en land* is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwamen twee problemen naar voren: ten

eerste bleek dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis*. (Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.) Ten tweede bleek dat er voor diverse dialecten bijna niets te zeggen viel over de zinsbouw om de simpele reden dat deze nauwelijks van de Standaardnederlandse spreektaal verschilt of dat men zich niet bewust is van mogelijke verschillen; dat geldt met name voor de dialecten in het Randstadgebied.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Dankzij de dialectrenaissance is de status van de dialecten in het algemeen weliswaar verhoogd, maar tussen de waardering van de dialecten onderling bestaan aanzienlijke verschillen. Opvallend is dat vooral de vroeger verguisde stadsdialecten in het westen van het land in bepaalde situaties en in gecultiveerde vorm een hogere status hebben gekregen, zowel binnen als buiten de stad zelf, en dat daarbij de (geringe) verschillen met de standaardtaal – vooral bestaand uit uitspraakverschillen – worden benadrukt. De statusverhoging van de plattelandsdialecten blijft daarbij over het algemeen achter. Daarbij is het dan interessant om te zien dat er ook in zuidelijk Nederland – waar de waardering voor en het gebruik van het dialect van oudsher door de hele bevolking werden gedragen – een tegenstelling tussen het platteland en de stad bestaat: in Maastricht bijvoorbeeld kijkt men vaak neer op dialecten van het omringende gebied, die men 'boers' noemt.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan sommige boeken grotere gebieden, zoals het Oost- en West-Brabants, Zuid-Gelders of Midden-Nederland (Utrechts, Veluws, Flevolands en Urks). In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven.

Uit de boeken komt naar voren dat hoe verder weg van de Randstad een dialect gesproken wordt, des te meer het over het algemeen verschilt van de standaardtaal. En verder dat de stadsdialecten over het algemeen minder verschillen van de standaardtaal dan de omringende plattelandsdialecten. De

stadsdialecten van de Randstad verschillen dus het minst van de standaardtaal, en sommige stadsdialecten zijn zelfs vrijwel verdwenen: zo verschillen het huidige Leids en Nijmeegs van het Standaardnederlands vrijwel alleen in enkele speciale klanken of een bijzondere intonatie.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht op de website van het Meertens Instituut. Hier heeft Marc van Oostendorp een speciale site voor de reeks ingericht (www.taalinstadenland.nl). Deze site bevat onder andere een hoofdstuk uit ieder boek, aanvullingen op de boeken, illustraties, links naar websites met meer informatie over de streek en het dialect, en een geluidsopname van het dialect.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd het stoffige of carnavaleske imago dat de dialecten lange tijd heeft aangekleefd, af te schudden en een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur. Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties 14

1. **Inleiding: plaatsbepaling van het Zuid-Gelders** 15

2. **De klanken en hun spelling** 24
   2.1 De klanken 24
   2.2 De spelling 42

3. **De woorden en woorddelen** 45

4. **De zinnen** 57

5. **De externe geschiedenis van het Zuid-Gelders** 60

6. **De houding tegenover het Zuid-Gelders van sprekers en niet-sprekers** 65

7. **Alfabetische lijst van Zuid-Gelderse woorden** 73

8. **Literatuur in het Zuid-Gelders** 84

9. **Verhalen en gedichten** 91

10. **Literatuur over het Zuid-Gelders** 100

Lijst van illustraties

Het Gelderse taallandschap 17

Umlautgrenzen in het Zuid-Gelderse gebied 19

Dialectwoorden voor *melk* en *karnemelk* 51

1. Inleiding: plaatsbepaling van het Zuid-Gelders

De bekende Gelderse historicus Arend van Slichtenhorst, die leefde van 1615 tot 1657, gaf in 1654 zijn magnum opus uit met de lange maar ook zeer duidelijke titel: *Geldersche Geschiedenissen van 't begin vervolgd tot aan de afzwering des konings van Spanje, waarvan het eerste deel verhandelt de landsbeschrijving, getrokken meerendeels uit de Latijnsche werken van den heer Joh. Isaac. Pontanus, doch doorgaans veranderd, vermeerderd en met meer dan 300 nieuwe hoofdstukken en andere bijvoegsels vergroot* (Arnhem 1654). Het is een uitvoerige beschrijving van de geschiedenis van Gelderland vanaf de vroegste tijden tot aan het jaar 1581, het jaar van de 'acte van verlatinge', het afzweren van Filips II, op 26 juli. Daarin verheerlijkt hij ook de Gelderse taal en dat verhaal ontleende hij in ieder geval niet aan Pontanus (1571–1639), wiens *Historiae Gelriae* ook tot het jaar 1581 gaan, zodat we veilig kunnen aannemen dat wat hij daar opmerkte met betrekking tot de taal van Gelderland, op eigen waarneming berust. We lezen er:

> 'Geene spraek van Nederland, en koemt de Duitsse moeder-tael naerder dan de Geldersse, als de welke 't eenemael mannelijk is, en de woorden volkomen wtbrengt: wtgezonderd daar de ingezeetenen aen 'tSticht van Utrecht of Holland belenden, die een botter tael hebben dan de binnen-landers, Want daar men hier *golt, holt, zolt,* zeght, gebruijken de anderen *goud, hout, zout,* breekende de woorden op zijn Frans, die de letter L, vooral in woorden van 't Latijn herkomstigh, ofte smelten ofte 't

eenemael verzwijghen, gelijk in *hault, altus, hoogh, assault* en andere meer is te speuren.'

Met die 'Duitse moedertaal' bedoelde hij het Nederduits, de taal van Noord-Duitsland, met klanken als *maken, peerd* en *laten*, en niet het zuidelijke Hoogduits waar men van *machen, Pferd* en *lassen* spreekt. Dit Hoogduits was op dat moment ook in het Nederduitse gebied van de noordelijke helft van Duitsland sterk in opmars. De Gelderse taal heeft in zijn ogen een trouwe en waardige oostelijke buur verloren en aan de grenzen met Utrecht en Holland moet hij een taalverandering vaststellen die hem evenmin zint, de zogeheten 'vocalisering' van de *l* na *a* of *o* en vóór *d* of *t*, waardoor *zalt* wordt tot *zout*, en *old* tot *oud*.

Deze taalwaarneming van Van Slichtenhorst toont aan dat de Gelderse dialecten in de zeventiende eeuw nog sterk oostelijk gekleurd waren. Verderop zullen we dit verschijnsel van *zalt/zout* en *old/oud* uitvoeriger bespreken.

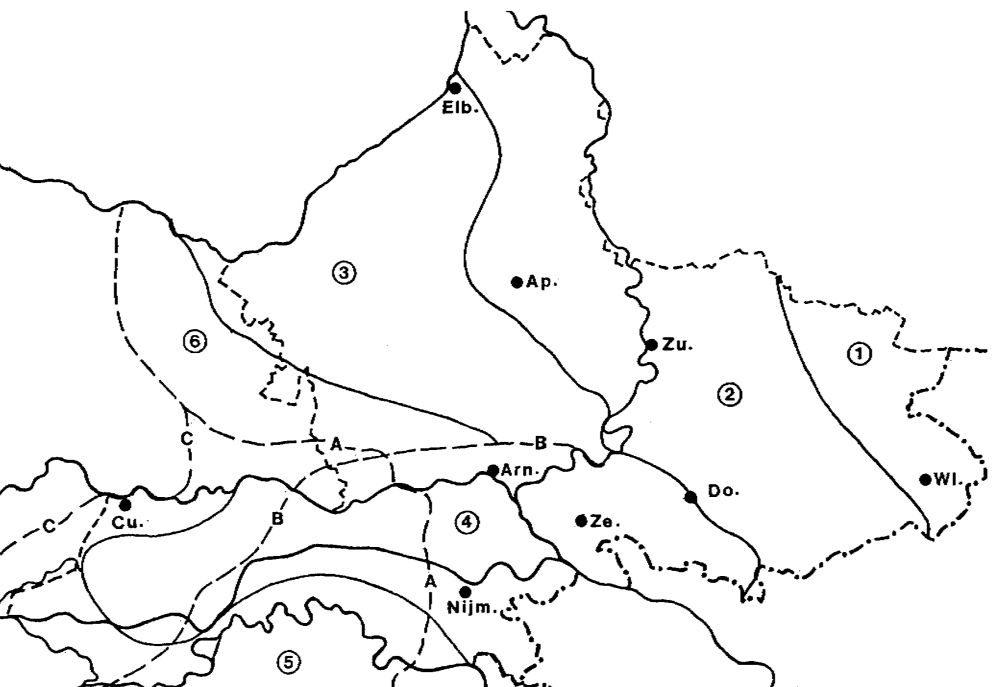
Gelderse dialecten

Uit het eerder aangehaalde verhaal ontstaat ook de indruk dat de Gelderse taal in vroeger tijd een eenheid was, met een klein overgangsgebiedje aan de Utrechts-Hollandse grens. De uitkomsten van het moderne dialectonderzoek laten duidelijk zien dat de provincie uiteenvalt in een aantal grotere dialectgebieden en dat er eigenlijk alleen maar sprake is van overgangsdialecten.

Vijf gebieden worden er maar liefst onderscheiden: 1. Twents-Graafschaps, 2. Gelders-Overijssels, 3. Veluws, 4. Zuid-Gelders en 5. Noord-Brabants/Noord-Limburgs.

De namen voor de verschillende dialectgebieden tonen aan hoezeer het Gelderse taallandschap een spanningsveld is waarop verschillende krachten werkzaam zijn: Twents, Overijssels, Brabants, Limburgs, Utrechts en Alblasserwaards. Alleen het Veluws en het dialect van de grote rivieren, het Zuid-Gelders, nemen een eigen plaats in.

Dit kaartje is getekend naar de grote indelingskaart van de Nederlandse dialecten van de bekende taalkundige Jo Daan (opgenomen in de *Atlas van Nederland* als kaart X 2, tevens verschenen in: Jo Daan en D. P. Blok, *Van*

1. Twents – Graafschaps
2. Gelders – Overijssels
3. Veluws
4. Zuid-Gelders
5. Noord-Brabants – Noord-Limburgs
6. Utrechts – Alblasserwaards

A grens van de diftongering
B grens van de umlaut in verkleinwoorden
C grens van de umlaut op lange vocalen

Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam.

(Ontwerp: J.B. Berns, uitvoering: J.P. Wiegmans.)

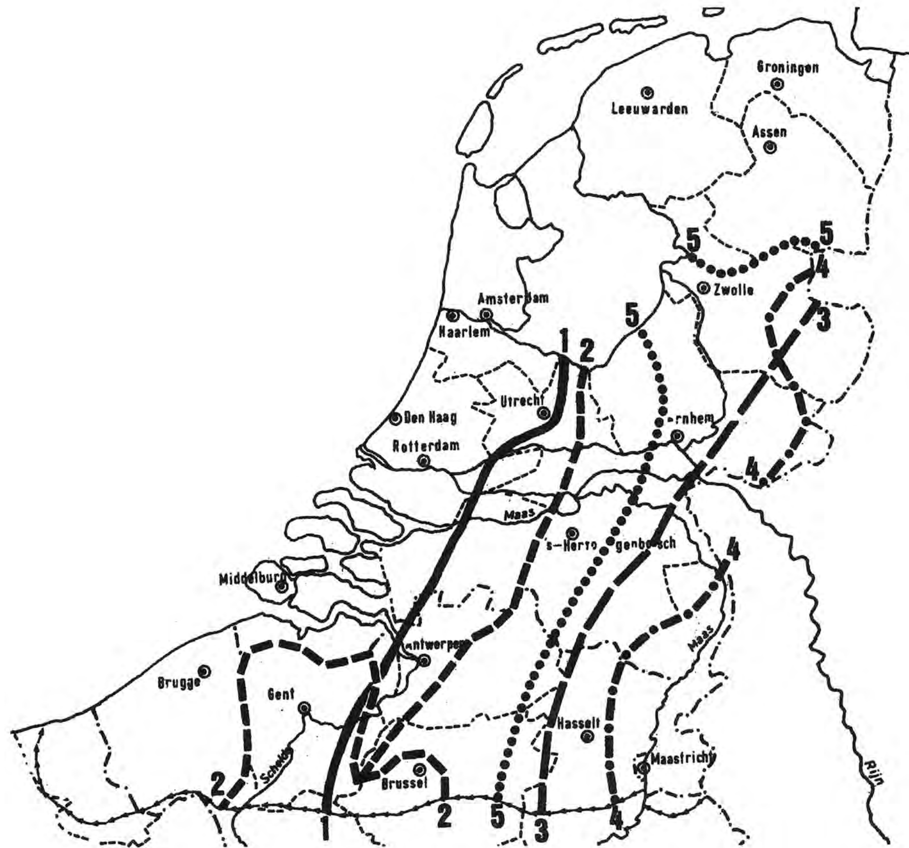
Randstad tot landrand. Toelichting bij de kaart: dialecten en naamkunde. Bijdragen en Mededelingen der Dialektencommissie XXXVII. Tweede druk, Amsterdam 1970.) Hier wordt slechts een korte karakteristiek gegeven van de verschillende Gelderse dialecten. Wie dieper op deze zaak wenst in te gaan, raadplege het hiervoor genoemde boekje.

Deze kaart probeert op grond van de meningen van de dialectsprekers zelf de verschillende dialectgebieden te begrenzen. Aan de dialectsprekers was namelijk gevraagd op welk dialect of op welke dialecten in hun omgeving hun dialect het meest leek en van welk dialect of van welke dialecten hun dialect het meest afweek. Wanneer men pijltjes trekt naar de overeenkomende plaatsen toe en van de afwijkende plaatsen af, ontstaat een bepaald patroon. De aldus ontstane pijltjeskaart werd vergeleken met de uitkomsten van het objectieve wetenschappelijke dialectonderzoek, en het bleek dat de grenzen die dialectologen vroeger al hadden getrokken op grond van de verspreiding van een bepaald taalkundig verschijnsel, heel aardig overeenkwamen met de oordelen van de dialectsprekers zelf. De indelingskaart van de Gelderse dialecten probeert voor ieder gebied de exclusieve kenmerken te vinden.

In gebied 1 spreekt men niet zoals bijvoorbeeld in gebied 2 van *vuur*, maar van *veur* (Nederlands *vuur*); het woord *kerk* spreekt men er uit als *keerk of keerke*. In gebied 2 zegt men niet *wij lope(n)* en *zij lope(n)*, maar *wij loopt* en *zij loopt*; in plaats van *oud* zegt men *old* of *ald*; verder kent men in dit gebied verkleinwoorden op *-ien* met klankverandering, bijvoorbeeld *köpien* voor *kopje*. Het kenmerkende voor gebied 3 is dat de *n* aan het einde van een woord er wordt uitgesproken, bijvoorbeeld ***bloemen***, *wij lope**n***. In de gebieden 4 en 5 is het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud niet *jij* maar *gij*. In gebied 5 luiden *(hij) heeft het* en *(hij) doet het*: *(hij) heget* en *(hij) doeget*.

Door deze gebieden lopen nog een paar belangrijke taalkundige grenzen, op het kaartje aangeduid met de letters A, B en C. Ten oosten van lijn A zegt men niet *ijs* en *muis*, maar *ies* en *muus* en nog verder naar het oosten *moes*. Lijn B is de westgrens van het verschijnsel dat er bij verkleinwoorden ook klankverandering optreedt. Ten oosten van deze grens zegt men bijvoorbeeld *stökske* of *köpke* in plaats van *stokje* of *kopje*.

Lijn C ten slotte begrenst het gebied waar woorden met een lange klinker klankverandering krijgen; ten oosten van deze grens spreekt men van *bruur*

Westgrens van de umlaut bij:

1. *groen: gruun, zoeken: zuuke*
2. *geloven:geleuven, hooi:heui*
3. *meervoudsvorming*
4. *tweede persoon enkelvoud o.t.t. van sterke werkwoorden*
5. *vorming van verkleinwoorden*

of *breur* (Nederlands *broer*), *zuuke*, (Nederlands *zoeken*), *geleuve*, (Nederlands *geloven*). Dit verschijnsel, dat in de taalkunde bekend staat als 'umlaut van lange vocalen', is beperkt tot Nederlandse dialecten; de standaardtaal kent dit verschijnsel niet. De lijn tussen bijvoorbeeld *groen* aan de westelijke en *gruun* en varianten aan de oostelijke kant loopt grof gezegd van Utrecht naar Antwerpen en deelt ons taalgebied in twee helften. Iets meer ten oosten hiervan loopt de grens tussen wederom westelijk *geloven* tegenover oostelijk *geleuven*. Nog weer iets oostelijker loopt de grens van de zogenaamde 'functionele umlaut'; daarmee bedoelt men de klankverandering die optreedt bij meervoudsvorming van zelfstandige naamwoorden, bij de vorming van verkleinwoorden, bij de vorming van de derde persoon enkelvoud van de onvoltooid tegenwoordige tijd, en – maar dan op beperkt terrein – bij de vorming van de vergrotende en overtreffende trap: *groot, grötter, grötst*. Deze laatste grens laat Groningen, Drente en Friesland bijna geheel onberoerd. Zoals hiervoor al duidelijk werd, lopen door het Zuid-Gelderse gebied drie van de hier genoemde umlautsgrenzen: die van *groen – gruun*, van *geloven – geleuve* en van *kopke – köpke*.
De kaart op de vorige pagina laat duidelijk zien hoe deze grenslijnen lopen.

Zuid-Gelders

Gebied 4 staat centraal in dit boek. Het is het gebied van de grote rivieren, de dialecten van Over- en Nederbetuwe. Een zuidelijke strook, tussen de *heget-doeget*-lijn en de kronkelende rivier de Maas, gebied 5, maakt deel uit van een Noord-Brabants/Noord-Limburgs complex en het uiterste noordwesten valt binnen het Utrechts-Alblasserwaardse gebied, om precies te zijn de plaatsen Culemborg, Beusichem, Asch, Zoelmond, Ravenswaai en Rijswijk.

De bewoners van het Zuid-Gelderse gebied vonden dus zelf dat hun dialect anders is dan dat van de Veluwe en dat van Utrecht en Zuid-Holland, en dat de dialecten van het grootste deel van de Bommelerwaard en van het Land van Maas en Waal bij Noord-Brabant en noordelijk Limburg aansluiten. De belangrijke taalkundige grenzen, met name die van *ijs* en *muis* in het Westen tegenover *ies* en *muus* in het Oosten en die van verkleinwoorden zónder klinkerverandering in het Westen en mét in het Oosten, vonden ze kennelijk niet zo belangrijk.

Het Zuid-Gelders is typisch een overgangsgebied en wel naar alle kanten. Dat kan heel aardig geïllustreerd worden aan de hand van de indelingskaart die de bekende Nijmeegse professor Van Ginneken in 1917 afdrukte in zijn boek *De regenboogkleuren van Nederlands taal.* Ons gebied maakt op die kaart deel uit van het West-Brabants, het Oost-Brabants, het Gelders-Limburgs en het Midden-Gelders.

Van Ginnekens opvolger, professor Weijnen, beschouwt het rivierengebied meer als een overgangszone tussen wat hij noemt de Noordelijk Centrale en de Zuidelijk Centrale Groep. Een bundeling van drie belangrijke taalgrenzen scheidt noord en zuid. Dat zijn de *jij-gij*-lijn, (het zuiden *gij* of vormen die met een *g*-, beginnen; het noorden *j*-vormen); de verkleinwoorden met *-k*, die in het noorden ontbreken; en de verkorting van klinkers voor een 'zware medeklinkercombinatie' (meerdere medeklinkers achter elkaar), zoals *makte* voor *maakte* en *kekt* voor *kijkt*, die wél in het zuiden maar niet in het noorden voorkomt. Deze grens wordt gevormd door een lijn die van Wageningen via Tiel, Beesd en Gorcum naar Willemstad loopt.

Het feit nu dat in het Zuid-Gelders zowel Zuid-Noord- als Oost-West-tegenstellingen een rol spelen, maakt het zo lastig het gebied eenduidig te karakteriseren.

'In de Betuwe wordt een tongval gesproken die als type van de frankische tongvallen in Gelderland moet aangemerkt worden. Onder de plattelandbewoners van de Betuwe is deze tongval algemeen in gebruik. De tongvallen van de beide deelen die de Betuwe samenstellen, van de Over- en de Nederbetuwe wijken eenigszins van elkander af', was de mening van Johan Winkler, die in zijn tweedelig werk *Algemeen Nederduitsch en Fries Dialecticon* (1874) ook uitgebreid stil bleef staan bij de dialecten van Gelderland.

De taalkundige aantekeningen in dit boek vormen onze beste bron voor de kennis van de dialecten en de taaltoestanden in het Nederland in de 19de eeuw. Meer dan een eeuw later worden ze in essentie nog eens bevestigd door het onderzoek van een kenner van de streek bij uitstek, Adri Keij, die een lijvig proefschrift schreef over de dialecten van het rivierengebied. In een lezing uit 1975, 'Beschouwingen naar aanleiding van dialectonderzoekingen in de West-Betuwe', formuleerde hij het zo: 'Gaande van oost naar west heeft de Nederbetuwenaar het gevoel dat hij geleidelijk zijn vertrouwde taalgebied verlaat. Nog vóór het bereiken van de Diefdijk en wat zuidelijker bij het bereiken van de Zuiderlingedijk houdt het hem vertrouwde Gelders,

zo genoemd door de bewoners van de westkant van deze dijken – de Zuidhollanders dus –, voor zijn gevoel abrupt op'.

Welke zijn nu die overgangsverschijnselen, die zich voordoen wanneer de Westbetuwenaar van oost naar west gaat? Keij noemt er maar liefst acht.

1. Palatalisatieverschijnselen nemen af, dat wil zeggen *plekken* wordt *plakken*; *gres* wordt *gras*; *bled* wordt blad; *tek* wordt *tak*; een *tes koffie* wordt een *tas koffie*; *zwuul* wordt *zwoel*; *kuukske* wordt *koekske*.
2. Het aantal verkortingen neemt af. *Grep 'm* wordt *grijp 'm; slöt op* wordt *sluit op*; *et op* wordt *eet op*.
3. De verkleiningsuitgang *-ke* verdwijnt geleidelijk om plaats te maken voor *-tje* of *-ie*. Daarmee verdwijnt bijna steeds de verkorting van de stamklinker. De voorbeelden maken het wel duidelijk: *döfke* wordt *duifje* of *duifie*; *bömke* wordt *boompje* of *boompie*; *höske* wordt *huisje* of *huisie*; *botje* wordt *bootje* of *bootie*; naast *meske* komt *maechie* voor ter aanduiding van *meisje*. In heel veel gevallen sluiten de verkleinwoorden op *-tje* of *-je* helemaal aan bij de standaardtaal, bijvoorbeeld *huisje*; maar soms komen in verbinding met de *-tje*-vorm ook verkortingen voor. Zoals *pertje* (*paardje*) en *lirtje* (*leertje* = standaardtaal *laddertje*).
4. Al voordat de verkleiningsuitgang *-ke* verdwijnt en vervangen wordt door *-tje* of *-ie* als verkleiningsuitgang, is de klankverandering verdwenen. *Männeke* wordt *manneke*; *döpke* wordt *dopke*; *stökske* wordt *stokske*.
5. De eerste persoon enkelvoud van het werkwoord *zijn*, te weten *ik zij*, verdwijnt ten gunste van *ik bin*, en deze vorm verdwijnt dan weer ten gunste van *ik ben*.
6. De lange tweeklank *aau* wordt gewoon *ou* of *au*, een oostelijk woord *laauw* klinkt meer naar het westen gaand als *lauw*.
7. De *g* van de tweede persoon enkel- en meervoud van het persoonlijk voornaamwoord, *gij* en *göllie*, wordt een *j* (*jei/jai* en *jöllie*).
8. Dat heeft ook gevolgen voor de wijze waarop het meervoud van de werkwoorden gevormd wordt; in het systeem met *g* ging die uit op *-t*, die vervolgens niet werd uitgesproken, in het systeem met *j* op *-e(n)*. Een voorbeeld: *göllie slop(t)* wordt *göllie slaope(n)*.

Deze overgangsverschillen doen zich over een afstand van ongeveer 20 kilometer voor en de belangrijkste verandering is wel de overgang van *g*-vormen

naar *j*-vormen bij het persoonlijk voornaamwoord. De noordgrens van dit verschijnsel loopt, volgens de onderzoekingen van Hol, van Gorcum via Spijk naar Acquoy en vandaar ten westen van Buren en ten oosten van Asch en Rijswijk naar de Rijn. Deze grens is in alle jaren nauwelijks veranderd; Keij moest bij zijn onderzoek in 1974 vaststellen dat nu ook de stad Gorcum naar het *j*-kamp was overgelopen, dat was de enige verandering in veertig jaar. Overigens moest hij toen ook constateren dat het dialect van Gorcum voor het overige toch nog helemaal aansloot bij het oosten.

Wat hier duidelijk aan het licht komt, is dat de taal in West-Betuwe steeds Hollandser wordt, want daar doet zich ook de samenval van *liggen* en *leggen* voor en die van *kunnen* en *kennen*; men *legt* er een kaartje en men *legt* er ook in bed en men *kent* zijn dialect en *ken* het ook spreken. Wat verder opvalt is dat de lange *o* en *e* op z'n Hollands worden uitgesproken, min of meer als tweeklanken: *loupe* voor *lope* en *geive* voor *geve.*

Arnhem en Nijmegen zijn de grootste steden binnen het gebied. De stadstaal van Nijmegen is uitvoerig beschreven en geanalyseerd in het proefschrift van Roeland van Hout: *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, uit 1989.

Wim Janssen stelde *Het Nijmeegs woordenboek* samen, een bonte verzameling van woorden en uitdrukkingen, maar met een buitensporig grote aandacht voor de taal van de onderwereld, bargoens of gabberstaal, die, zo ze al deel uitmaakte van het Nijmeegse dialect, toch wel beperkt geweest zal zijn tot een bepaalde buurt en tot bepaalde sociale kringen. Dit woordenboek suggereeert dat Nijmegen een bloeiende onderwereld kende en dat de prostitutie er welig bloeide.

Een beschrijving van het Arnhems is er niet, er is gelukkig wel wat Arnhemse dialectliteratuur en daaruit kunnen in ieder geval de kenmerkende feiten voor het plat Arnhems gehaald worden.

Tiel, Culemborg en Zaltbommel zijn eveneens stedelijke centra, van belang voor het omringende verzorgingsgebied, en hun historische betekenis is ook niet zonder belang. Jan van Riebeeck, de stichter van de Kaap, was uit Culemborg afkomstig, net zoals vele van de eerste kolonisten.

2. De klanken en hun spelling

2.1 De klanken

Het Zuid-Gelderse gebied wordt doorsneden door een aantal belangrijke 'klankgrenzen', en die geven die eerder genoemde Betuwnaar die van oost naar west gaat het gevoel dat 'hij geleidelijk zijn vertrouwde taalgebied verlaat'. En dan betreft het alleen nog de Nederbetuwnaar die de Overbetuwe bereikt.

Keij maakt duidelijk dat toch vooral de lijnen die het gebied van zuid naar noord doorsnijden als grenzen worden ervaren.

De grens van de overgang van *ol/al* voor *t* of d tot *ou* is helemaal opgeschoven naar het oosten en loopt nu ten oosten van Arnhem. Millingen en Groesbeek kennen het verschijnsel nog volop. De Groesbeekse woordenlijst van G.G. Driessen geeft: *huushááld* 'huishouding', *sa.lt* 'zout', *hal va.st* 'houd vast', *holt* 'hout', *solde da wel* 'zou je dat wel', *da halde geej niet* 'dat houd je niet'. Nol Hell geeft voor Millingen: *a-ldmodies* 'ouderwets', *h-aldes* 'om te houden', *ha-nkholt* letterlijk 'hanghout', *ka-ld*(fiester) 'kouw(kleum)', *et a-lde hüs* ''t oude huis', *geva-lde* 'gevouwen'.

In hun *Dialectwoordenboek van de Nederbetuwe* geven Johannes van de Hatert en Arend Datema de grens tussen Neder- en Overbetuwe duidelijk aan; die wordt gevormd door de lijn die loopt van Opheusden naar Dodewaard. Hun voorbeelden zijn: *vuul/veul, eete/ète, mèrge/maarge, mit/met,*

gezeed/gezeid, miens/mins, wierd/werd, kjal/kjel, tigge/teege, ieleke/elke, gewies/gewès. Het eerste woord is de westelijke uitspraak, het tweede de oostelijke.

Karel Lantermans (1878–1945), geboren in Valburg en tijdens zijn werkzame leven directeur van de hbs te Stadskanaal, noemde in een artikel uit 1918 naar aanleiding van het dialectgebruik bij Cremer de volgende verschillen:

Nederlands	**Overbetuws**	**Nederbetuws**
wind	*wient*	*weind*
kinderen	*kiender*	*keinder*
vinden	*viende*	*veinde*
kermis	*kerremes*	*karmes*
erg	*èrrech*	*arch*
sterven	*stêrreve*	*starve*

J.H. van Doorne geeft in *Achter de Waaldijk* de volgende karakteristiek:

'Het Neder-Betuwsch, en in het bijzonder het dialect van de Tielerwaard, is een vloeiend, 'smeujig' dialect, mede doordat zoovele woorden bij het uitspreken worden gerekt. Zoo bijvoorbeeld, *laand, zaand, maand*, voor *land, zand, mand*; en in den verleden tijd niet *zat, gaf, lag*, maar *zàät, gàäf, làäg*, twee korte *a*'s dus. Ook: *weind, keind, beinde*' voor *wind, kind, binden*.

In tegenstelling met bv. het dialect van den Gelderschen achterhoek waar een bijzondere voorliefde bestaat voor het doen hooren van de *n* aan het eind van een woord, wordt deze in het Neder-Betuwsch doorgaans niet uitgesproken; dus *loope', joare', daoge', zeuve'*. Ook de letter *t* aan het eind van een woord is taboe bij den Betuwnaar die zegt: *gij vraog', hij val', de kies'* (*kist*), *de kas', de luch'* enz.

Opvallend is voorts het gebruik van 'de' in den tweeden persoon enkelvoud (vgl. het Duitsche 'du'), bv.: 'wa zegde weinig, zijde nie' goed?' vaak versterkt met het persoonlijk voornaamwoord en in 't bijzonder als daar de nadruk op valt, bv.: 'zegde gij nou is, hoe veinde dâ nou'.

In vele gevallen volgt bij sterke werkwoorden de verleden tijd het verleden deelwoord bv.: *gesproken*, verl. tijd: *sprook*; zoo ook: *genomen, noom*; *gebroken, brook*; *geworpen, worp*.'

Bij de bespreking van het Zuid-Gelders binnen het geheel van de Gelderse dialecten kwamen de belangrijkste verschijnselen al aan de orde.

De klanken van het dialect van de Overbetuwe zijn uitvoerig beschreven door de zojuist genoemde Lantermans in een tweetal artikelen in het tijdschrift *Driemaandelijkse Bladen* (jaargang 20 (1923) en 21 (1924-27)). De klinkers beschreef hij uitgaande van het Standaardnederlands, zonder ook maar enigszins op de etymologische herkomst van de woorden te letten en daardoor ontstond in ieder geval een mooi en interessant overzicht van de klankrijkdom van dit dialect. Om dit overzicht te kunnen begrijpen, volgt hier eerst de sleutel tot het door Lantermans gehanteerd klankschrift.

ā	aa
ò	b**o**t
ó	h**o**k
ù	p**u**t
ú	Duits k**ö**nen
ū	uur
ī	bier
ǐ	lief
è	ongeveer als pin
ê	het geluid van schapen
eù	h**eu**g, m**eu**g
ōe	**loe**r
ə	stomme *e* en elke andere klinker uit een toonloze lettergreep

Hieronder staat een overzicht van de klinkers in de door Lantermans gebruikte spelling en daaronder de door hem gegeven voorbeelden, met tussen haakjes het aantal gevallen van zo'n verschijnsel in zijn verzameling.

1. aa verschijnt als: ao, ā, à, ee, ê, è, ó, ò en e, i.
   a verschijnt als à, e, ê, ei, ú, *ŏe*, *ā*, ó en ò.
2. ee verschijnt als ee, i, *ǐe*, *i*, à, ei, oo, eú, èw(iw), ou.
   e verschijnt als e, i, ù (ú), *ǐe*, ei, à, ò en *ŏe*,
3. ie verschijnt als: *īe*, *ǐe*, ij, *ŏe*, i, ŭu.
   i verschijnt als i, ǐe, ò, ó, *ŏe*, e, ù, à.
4. oo verschijnt als: oo, ò, ù, e, eú, eù, eúi, ŏe.
   o verschijnt als: ò, ó, *ŏe*, ōe, à. ú, i, ê, e, ŭu.

5. uu verschijnt als: ūu, ŭu, *ĭe*, ou, e.
   u verschijnt als ù, ú, i, ò, ŭu.
6. eu verschijnt als eù, eú, ù, ú, *ŏe*, ui.
7. oe verschijnt als: *ōe*, *ŏe*, ŭu, eú(i), oo(i), ao, ó, ò, e,
8. ui verschijnt als: *ūu*, ui, *ōe*, eú, *īe*, ù.
9. ij verschijnt als: *īe*, *ĭe*, ij, i.
   ei verschijnt als: ei, *ĭe*, e.

1. **aa**	
vragen	vraogə is de normale ontwikkeling
aap	āap
kraal	kràl
laars	leers
zaaien	zêjə
kaas	kèes
adem	ójəm
bramen	bròmbèzə
kwalijk	kwelllək
rafelen	riffələ
a	
gras	gres
darm	dêrrəm
kammen	keimə
marmer	múrrəmər
knap	knŏep
wammes	wāməs
tarnen	tórnə
jammer	jòmmər
voetbal	voetbooldərij

2. **ee**	
eens	ins
wemelen	wĭeməlә
teer	tar
vlees	vleis
(te) keer (gaan)	koor

veel	veùl
leeuwerik	lèwərək
spreeuw	sprouw
e	
hengst	hingst
grendel	grùndəl
merg	múrrəf (voor *r*)
elk	ǐelk
lente	leintə
vers	vars
wenk	wònk
knerpen	knŏerpə

3. **ie**	
nieuw	nij
giegelen	gŏegələ
tiet	tit
koukleum	koudvǐestər, koudvŭustər
i	
kist	kiest
glimmmen	glòmmə
snik	snók
slikken	slŏekə
blik	blek
ginds	gùnts
bliksem	blaksəm

4. **oo**	
voort	vòrt
hoogte	hùcht
popel	peppəl
droog	dreùch
poters	peútərs
dooi	deúi
Homoet	Hŏemoet (plaatsnaam)

o

klokhen	klŏek
schop	schōep
bokking	bùkkəm
botsen	bŏetsə
soldaat	saldaot
opperman	úppermən
schokschouderen	schikschouwər
gors	gǐerts
koster	kústər
dorp	dêrrəp
vorst	verspannə (vorstpannen)
troffel	trŭfəl

5. **u**

tureluurs	tǐereliers
nu	nou
kurassier	kerrəsier
rups	rips
lucht	lòcht
gust	gŭust

6. **eu**

beurt	bûrt
veulen	vûllə
zeug	zōech
freule	fruillə

7. **oe**

noemen	nŭmə
zoeken	zūkə
bloeien	bleújə
knoeien	knoojə
zwoert	zwaort
troep	tróp
bloem	blòm

goedemorgen	gemêrrəgə

8. **ui**

de normale ontwikkeling is: ui wordt uu

buigen	buugə
druif	druif
suizen	sōez ə
duiker	deúkər
kruimel	krĭeməl
kruik	krùk

9. **ij** en **ei**

de normale ontwikkeling is: ij wordt ie of ie

prijs	prīes
lijst	lĭest
blij	blij
rijksdaalder	riksdaoldər
balein	blĭen
weidje	wetjə

De klank van de medeklinkers wijkt in de dialecten over het algemeen niet veel af van die in de standaardtaal. Lantermans beschrijft dan ook niet zozeer de klankwaarde van de medeklinkers, maar veel meer de afwijkingen in gebruik ten opzichte van het algemene Nederlands. Zo wijst hij onder de letter **b** op de verwisseling van *b* en *w* in het woordje *wel: bel ja, bel neei, bel stòm.* Onder de letter **d** merkt hij op dat er na *n, l, r* en *z* vaak een *d* wordt ingelast, zoals in *kleind'r, vòld'r, raord'r,* en *iezd'r.* Onder de letter **r** wijst hij op de verwisseling van *r* met *l* in het woord *fluweel,* dat *freweel* wordt.

Nijmegen

Over de Nijmeegse klanken was al een en ander bekend toen Roeland van Hout aan zijn onderzoek begon. Op basis van die kennis ging Van Hout na hoe het nu precies zat. Hij verzamelde een grote hoeveelheid taalmateriaal van Nijmegenaren, waarbij het geslacht van de spreker, de leeftijd (oud, middelbaar, jong) en de sociale klasse of opleidingsgraad (hoog, middel en

laag) een rol speelde. Bovendien bekeek hij uit welke buurt de proefpersonen afkomstig waren.

Het 'echte' plat Nijmeegs (het Nimweegs) heeft een groot aantal kenmerken. Dat zijn wat de klinkers betreft de uitspraak van de *ij, ui, ou, e, oe, aa* en *a* voor een *r*, de *oo* en de gerekte *aa* en wat de medeklinkers betreft de uitspraak van de *v*, de *z*, de *t* aan het woordeinde en de *g*. Ook de vorming van verkleinwoorden vertoont eigenaardigheden. Hieronder volgen voorbeelden ter verduidelijking:

- Nederlands *ij: kijken, strijken, mijn* en *zijn* = Nijmeegs *kieke, strieke, mien* en *sien*
- Nederlands *ui*: *buiten, sluipen, uit, luizenmar(k)t* = Nijmeegs *buute, sluute, uut, luusemaert*
- Nederlands *ou*: *goud* en *hout* = Nijmeegs *gaod* en *haot*
- Nederlands *e*: *bel, slecht* = Nijmeegs *bael, slaech(t)*
- Nederlands *oe*: *zoeken, groen* = Nijmeegs *suuke, gruun*
- Nederlands *aa* voor een *r*: *kaarten, baard* = Nijmeegs *koeurte, boeurd*
- Nederlands *a* voor een *r*: *zwart, mar(k)t* = Nijmeegs *swaert, maert*
- Nederlands *oo*: *horen* = Nijmeegs *heure*
- Nederlands gerekte *aa: haas* = Nijmeegs *haos*
- Nederlands *v*: *voelen, vannacht, zeven* = Nijmeegs *fuule, fannach, seefe*
- Nederlands *z*: *zoeken, zien, zwart, lezen, zeven* = Nijmeegs *suuke, sien, swaert, leese, seefe*
- afval van *t* aan het eind van een woord: Nederlands *vannacht, recept, contact, defect, beknopt, onbeschoft, slecht* = Nijmeegs *vannach, recep, contac, defec, beknop, onbeschof, slech*
- g: het Nijmeegs heeft de zogenaamde 'zachte g'
- verkleinwoorden: *mannetje, tafeltje, hoekje* = Nijmeegs *maenneke, teufelke, huukske*

De meeste van deze kenmerken gelden voor alle dialecten in de oostelijke helft van het Zuid-Gelderse gebied. Maar Van Hout ging ook na hoe zijn Nijmeegse proefpersonen over hun dialect dachten en wat de sprekers zelf beschouwden als speciale Nijmeegse kenmerken. Ze noemden ze:

- de zogenaamde 'zachte *g*';
- de manier waarop de *z* wordt uitgesproken (namelijk als *s*: *zwart* wordt *swaert*, *lezen* wordt *leese*, *zeven* wordt *seeve* of *seuve*);

- *ie* in plaats van *ij* (*kijken* wordt *kieke, strijken* wordt *strieke*);
- een heel open *ae* (Eng. *back*) voor de korte *e* (*bel* wordt *bael, slecht* wordt *slaech(t)*);
- de *aa* die gekleurd is en klinkt als *ao* (*hazen* wordt *haose*) en in bepaalde gevallen als een
- *ui*-achtige klank, zoals de *oeu* in het Franse *soeur* (*kaarten* wordt *koeurten, baard* wordt *boeurd*).

Het onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen ging verder en dieper. Want al gauw bleek dat dat 'echte' oude platte Nijmeegs nog maar door een kleine groep van voornamelijk oudere inwoners werd gesproken en dat in de loop der jaren de stadstaal sterke invloed van het Standaardnederlands had ondergaan. Dat is niet verwonderlijk, want in een stedelijke samenleving waar veel verkeer is, waar mensen uit alle streken bij elkaar komen, zijn tal van invloeden en krachten tegelijkertijd werkzaam. De ene pool is het oude traditionele dialect en de andere de Nederlandse standaardtaal; daartussen ligt een grijs gebied, met verschijnselen die nu eens in de ene, dan weer in de andere richting gaan. Bovendien had de verwoesting van Nijmegen in de Tweede Wereldoorlog en de daarop volgende afbraak van de benedenstad niet alleen grote invloed op de sociale ontwikkeling, maar ook op de nivellering van het dialect.

Het onderzoek van Van Hout toont dit alles duidelijk aan. Door hem zijn de volgende variabelen onderzocht:

1. de monoftonge uitspraak van *ij, ui en ou*. Naast *ie* en *uu* is er nog zoiets als een *ee*-tot *i*-achtige klank voor de *ij* en een *eu*- tot *u*-achtige klank voor de *ui*; de Nijmeegse *ou* gaat in de richting van de *oo*.
2. de dialectvarianten *ie* en *uu* voor de *ij* en *ui*: naast elkaar komen voor *buiten* en *buuten, ijs* en *ies*.
3. de verstemlozing, c.q. verscherping van de spiranten *v, z* en *g*. *Lezen* wordt *leese, zien* wordt *sien*; *veel* is feel en *leven* wordt *leefe*. In sommige omstandigheden wordt een 'zachte *g*' gezegd.
4. het weglaten van de slot-*t* in medeklinkercombinaties.
5. de mate waarin de *aa* een meer achterwaartse en geronde uitspraak heeft, vergelijk de ao-achtige klank van haos en *straot*.
6. de dialectvariant *oeu* voor *aar*. Er bestaat een karakteristiek zinnetje om dit Nijmeegse verschijnsel aan te duiden: *kiek doeur, wa roeur, achter die*

pieloeur. Se kusse mekoeur. (Kijk daar eens, wat raar, achter die pilaar. Ze kussen elkaar).

7. de mate van monoftongering dan wel diftongering van de *oo*, die in de richting van een *ou*-achtige klank kan gaan.
8. de vorming van het verkleinwoord. In het Nijmeegs worden verkleinwoorden op de volgende manier gevormd:
   a. de klinker wordt verkort: een lange *ie:* wordt verkort, bijvoorbeeld *brief – briefke*; lange *uu* wordt korte *ü*, bijvoorbeeld *bruur – brürke*; lange *ee* wordt korte *i*, bijvoorbeeld *leer – lirke*; lange *eu* wordt korte *u*, bijvoorbeeld *spreuk – sprukske*; *ui* wordt *ö*, bijvoorbeeld *fluit – flötje*;
   b. de klinker verandert (dit wordt wel umlaut genoemd): *oo* wordt *eu*, vergelijk *roos – reuske*; *o* wordt *ö*, vergelijk *mol – mölleke*; *ao* wordt *ö*, vergelijk *haos – hööske*; *a* wordt *e*, vergelijk *kan – kenneke*; *ou* wordt *öu*, vergelijk *mouw – möuwke*;
   c. de klinker verandert én wordt verkort: *oe* wordt *üü*, vergelijk *hoed – hüüdje*; *oo* wordt *u*, vergelijk *knoop – knupke*; *ao* wordt *ö*, vergelijk *straot – strötje*.
9. de dialectvarianten van een aantal persoonlijke voonaamwoorden, met extra aandacht voor *hun*. Hier werd speciaal gekeken naar het gebruik van *hun* als onderwerpsvorm in zinnen als *dat hebben hun gedaan* en *hun geven nooit toe.*
10. lexicale dialectvarianten van het werkwoord *zijn*, dat vele vormen heeft, zoals *wezen, bennen, was* en *waren.*

De oordelen van de Nijmegenaren zelf over hun dialect liegen er niet om; ze vinden het 'onbeschoft, gemeen en brutaal'; mensen in de hogere beroepsgroepen spreken nauwelijks Nijmeegs, slechts zo'n 4,3 procent, in de middengroep is dat 24,5 procent en iets meer dan de helft, 52 procent, van de lagere bevolkingsgroep spreekt plat Nijmeegs. De 60-plussers spreken het stadsdialect nog vrij redelijk, maar onder de jongeren verdwijnt het meer en meer. Ouders leren het hun kinderen niet meer.

Nijmegen is niet alleen universiteitsstad, maar ook een belangrijk voorzieningscentrum voor de regio en bovendien werkgever voor omliggende gebieden, met andere woorden, er is een grote toestroom van vreemden en dat heeft negatieve gevolgen voor het Nimweegs.

Zijn bijdrage aan het boek *Honderd jaar stadstaal* noemt Van Hout: 'De

Nijmeegse stadstaal. Honderd jaar dialectontrouw aan de Waal'. Wat ooit een dialect was, is in korte tijd een sociolect geworden, de taal van een bepaalde maatschappelijke groep.

Arnhem

Zoals gezegd is er naar het Arnhems nog geen onderzoek gedaan. Om iets van het stadsdialect te leren kennen, kunnen we terecht bij Bert de Praoter, die in de *Nieuwe Krant* zijn herinneringen opschreef in plat Arnhems. De al eerder genoemde Van Sonsbeke nam er een paar op in zijn bundel *Arnhemse straten geplaveid met herinneringen.* Deel I. Arnhem 1982, blz. 112 vv.

Het is frappant te zien hoezeer Arnhems en Nijmeegs op elkaar lijken, ze liggen uiteindelijk in hetzelfde dialectgebied. Hoe de Arnhemmers zelf over hun dialect denken en hoe het gesteld is met de beheersing ervan, weten we niet. Maar meer nog dan Nijmegen is Arnhem een regionaal centrum; het is provinciehoofdstad en tal van ambtelijke en bestuurlijke instanties zijn er gevestigd; het heeft dan wel geen universiteit, maar wel tal van belangrijke onderwijsinstellingen. Bovendien was het in de negentiende eeuw een geliefd vakantieoord voor beter gesitueerden. In die tijd ontstond de bijnaam ''t Haagje van Gelderland'. En Winkler zei het al in 1874: 'De stedelingen echter en de leden van de hoogere standen in Gelderland, beginnen hoe langer hoe meer modern-hollandsch te spreken. Vooral in de hoofdstad Arnhem is dit het geval.'

Hier volgen de Arnhemse kenmerken, zoals die zijn af te leiden uit het verhaal 'En nooit niks meer van Hendrik geheurd'. Een verhaal in het Ernems van Bèrt de Praoter. Typerend voor het Arnhems zijn:

- Verkleinwoorden op *-ke* met klankverandering: *jongetje jungske, snoepjes snuupkes, doosjes deuskes, plankjes plenkskes, mannetje mènneke, knoopjes kneupkes* (maar zonder de verkorting zoals in Nijmegen)
- Nederlands *ui* = Arnhems *uu*: *gruisboeren gruusboere, uit(zoeken) uut(suuke), uit uut,*
- Nederlands *ij* = Arnhems *ie*: *toendertijd toentertiet, tijd tiet*
- Nederlands *aa+r* = Arnhems *oeur*: *maar moeur, daar doeur, jaren joeure, naar noeur, daar(ginds) doeur(gunt)*
- Nederlands *aa* = Arnhems *ao*: *straat straot*

- Nederlands *a+ r* = Arnhems *èr*: *Arnhems Ernems, ar(moedige) èr(muujege), ar(moede) èr(muuj), zwarte zwèrte, hard hèrd*
- Nederlands *oo* = Arnhemse *eu: droog dreug, voorkamer veurkamer, toon(bank) teun, dozen deuze, vorige veurige*
- Nederlands *ou* = Arnhems *ô: omgebouwde omgebôde, (snoep)vrouwen (snoep)vrôwe, vrouw vrô, houden hôwe* (bij de Nijmeegse voorbeelden is deze klank met het teken *ao* aangegeven)
- Nederlands *oe* is Arnhems *uu: benoemd benuump, (ar)moedige (èr)muujege, (ar)moede (èr)muuj, uitzoeken uutsuuke*
- Nederlands *o + r* = Arnhems *ör*: *borst*(rokken) *börs*(rokke)
- *-t* aan het woordeinde valt af: *geweest gewis, gezicht gezich*

De Arnhemse eigenaardigheid dat *o* voor *r* tot *ö* wordt, kent het Nijmeegs ook: *kört, börst, körst,* opgetekend in het Nijmeegs woordenboek. Wat Nijmegen van Arnhem onderscheidt, is de typisch Nijmeegse realisatie van de *v* en de *z* als *f* en *s*.

Iets over het stadsdialect van de stad Arnhem wordt ons verteld in de opname voor Arnhem in de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RND)*, die verderop nog ter sprake komt. Ten tijde van die opname rond 1950 werd er in de binnenstad een dialect gesproken dat het 'normale' Arnhemse dialect was, terwijl de taal van de oud-Arnhemmers op Klarendal daarvan afweek. De verschillen die in de tekst zijn aangegeven, zijn:

	Klarendal	**Binnenstad**
klaar	klaoë(r)	kloeur
gevaarlijk	gevaoë(r)lek	gevoeurlek
jaar	jao(r)	joeur
daar	daor	doeur

Het zijn slechts een paar verschillen, die allemaal te maken hebben met de uitspraak van de lange *aa* vóór *r*.

Ter illustratie volgt hier een fragment uit het verhaal 'De zwèrte kat' van de Arnhemmer H. Hafkamp uit de bundel *Regiotaal*.

De zwerte kat

Heije wel is fan de Zwèrte Kat geheurd, minse?
In deze tied geleuve ze d'r nie meer in.
Moeur de bet-overgroetvaoder vam-me kleinkindere zogezeit, diej-in de veurege eeuw bij de steenoves op Meinderswijk het gewoond, hè, die geleufde d'r nog in, zo vas as 'n huus.
... An de Bétuwse kant fan de Schipbrug haje umme(r)s ta-kaffee? En dan ha-je doeurgunt so'n zandweggetje over de-n-diek noeur de steenoves? Ku-j-'t je nog feurstelle?
Nô, en doeur liep tie Zwerte Kat! Ech woeur! Sirriejeus, heur! 'k Mag bèrste, a'k lig te liege! An liege hè'k 'n bèrre hékel an. Doeur erges in de buurt, in de knotwillege, doeur klom die wel is in. Doeur kon die z'n eige lekker in verstoppele. Veural as't donker wier. Da-was te beste tied feur-em. Dan mos je goed uutkieke, heur! Veur da-j-'t eiges wis, haj-em in de nek hange. En dan lee die te krabbe-n-en te blaoze-n-en te biete. Bèr en bèr! En dan was je-n-em veureers nog nie kwiet. Niks, heur! Je lee te vluuke-n-en te mèrtele-n-en te miere, moeur hij hiel z'n eige an je vas.

Tot slot een typisch Nijmeegse eigenaardigheid die ook een beetje Arnhems is. Arnhems belangrijkste voetbalclub is *Vitesse*, die van Nijmegen *NEC*, een letterwoord dat staat voor *Nijmegen Eendracht Combinatie.* Nijmegenaren spreken dat altijd uit als *N-IE-C* en zingen: '*N-IE-C* wordt kampioen!', maar als ze hun spelers aanmoedigen roepen ze *hup NAEC*, met een hele vette *e*, en hun Arnhemse sportbroeders roepen: *hup Vietaes*, met diezelfde vette *e*.

De omgeving van Nijmegen

In 1952 deed pater Theo Terpstra, Pasionist, in het tijdschrift *Taal en Tongval* verslag van zijn onderzoek naar een aantal Nijmeegse verschijnselen in een wijde boog om Nijmegen heen, tot zelfs in de Kleefse gebied toe. Hij kwam tot de conclusie dat de verstemlozing van *v*, *z*, en *g* tot *f*, *s* en *ch* overheersend was in Ubbergen, Beek, Berg en Dal, Brakkenstein, Hatert, Hees, Lent en Neerbosch en ook wel voorkwam in Ooij, Persingen, Weurt en Beuningen, maar heel sporadisch was in Wijchen, Oosterhout, Ressen en Bemmel.

Hij begon zijn verslag met een korte karakteristiek van de gelukkige Nijmegenaar, dat is '*'n Nijmeechenoeur met 'n börrel en 'n grote sechoeur*', waar-

bij hij fijntjes opmerkte dat die Nijmechenoeur toch al zoveel stadsmens was dat hij zich al geen *Nimweechenoeur* meer noemt en niet '***mit*** een grote *sechoeur* 'zegt. Die typische klank van *Nijmeechenoeur* en *sechoeur* kwam buiten de stad niet voor; *sigaar* kon *segaar* of *segaor* worden, en vervolgens *sechaar* of *sechaor*, maar nooit *sechoeur*.

Tussen alle genoemde plaatsen neemt Lent een bijzondere positie in; het is de enige plaats aan de andere kant van de Waal die heel nauw bij Nijmegen aansluit. Dat zal wel verklaard moeten worden uit het feit dat Lent heel nauw op Nijmegen betrokken is.

Nijmegenaren worden herkend aan de eigenaardige manier waarop ze de *aa* voor *r* uitspreken, als die *eu*-achtige klank van *sechoeur*. We hebben gezien dat de Arnhemmers deze uitspraak ook kennen, maar toch wordt dit verschijnsel niet als een typisch Arnhemse eigenaardigheid gezien. Ook elders in Nederland komt deze klankontwikkeling voor, en wel in Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen en Warnsveld en in de kop van Overijssel en aangrenzend Drenthe. In Nijmeegs dialectmateriaal van honderd jaar geleden was deze *oeu*-klank nog onbekend; het lijkt dus een heel jonge taalverandering te zijn. Voor de andere steden is het nog niet onderzocht. Opvallend is dat het vooral een stedelijk verschijnsel is; dat kwam eerder heel treffend tot uitdrukking toen we keken naar de onmiddellijke omgeving van Nijmegen en toen we zagen dat de wijk Klarendal in Arnhem deze klank niet kende, maar de binnenstad wel. Het is daarom wel grappig dat de bewoners van de binnenstad van *Kloeurendal* spreken. Het heeft er alle schijn van dat het dialect van Arnhem eerder is verdwenen dan dat van Nijmegen; het is eerder een 'standstaal' of sociolect geworden, praktisch beperkt tot een bepaalde wijk. In Nijmegen waren tot voor zo'n dertig, veertig jaar meer sprekers van een vorm van plat Nijmeegs; die in deze streek van het land vrij ongewone en bovendien vrij jonge klank viel erg op en kon op die manier hét kenmerk van het plat Nijmeegs worden. In de andere steden, die allemaal in het Saksische gebied liggen, is de afstand tussen het plaatselijke dialect en de standaardtaal veel groter dan in Nijmegen en Arnhem, daar is deze eigenaardige *eu*-klank een van de vele dialectklanken.

Tiel, Culemborg en Zaltbommel

Van Tiel weten we dat het stadsdialect zich onderscheidt van het omringende platteland, vooral door de manier waarop de vanouds lange en de gerekte *aa* worden gerealiseerd, de vanouds lange *aa* als verdonkerde klank, *ao* en de gerekte als *aa*, men spreekt er van *waater* en *schaop*. De drie steden hebben ook een zogenaamde brouwende *r*, terwijl het platteland een gewone tongpunt *r* heeft.

De geschiedenis van de bestudering van de dialecten van Tiel en omgeving begon ruim honderd jaar geleden. Geschreven historische bronnen zijn er veel meer. Maar de ambtelijke taal – het gaat om officiële bescheiden – kan niet zonder meer als typisch Tiels gekarakteriseerd worden. Er is de beroemde *Tielse Kroniek*. In 1983 in vertaling uitgegeven met een gedegen inleiding. Er is de reprint van *Beschrijving der stad Tiel* door E.D. Rink van 1836, waarin als bijlagen heel veel oude teksten zijn opgenomen.

De oorkondetaal van het Hertogdom Gelre was oorspronkelijk West-Nederlands van karakter, geleidelijk aan dringen er meer 'Duitse' elementen binnen. Voor de Tielerwaard wijst de al genoemde Tille op de vorm *genselic* in plaats van *al*. Verder het weer ongedaan maken van de ontwikkeling *ald tot aud*. Het Kwartier van Arnhem deed het als laatste. Na 1400 komen vormen als *behauden* alleen nog voor in het Kwartier van Arnhem, met uitzondering van *Sautbommel*, een schrijfwijze voor Zaltbommel in een Tielse tekst. Maar voor ieder die vertrouwd is met oude teksten, zal het duidelijk zijn dat er geen directe lijn naar het moderne Tiels is te trekken.

Er is een vertaling van de parabel van de verloren zoon voor de Tielerwaard door R.C.H. Römer, predikant te Deil, in Winklers *Dialecticon* van 1874. Daarvoor waren er in de *Geldersche Volksalmanak* al stukjes verschenen in het dialect van Tiel: 1841: 'Winkelpraatje', 1855: 'November-Slagtmaand', 1862: 'Over namen', door ene S. en 1858: 'Arbeidersliedje' van de al genoemde Römer.

Keij, die ook de oudere Tielse literaire teksten analyseerde op hun taalkundige kwaliteit, is er niet in geslaagd te achterhalen wie zich verschuilt achter S, de auteur van 'Over namen' (1862). Wel kon de auteur vaststellen dat hij het dialect van Tiel goed heeft weergegeven. Het is interessant na te gaan wat er zoal veranderd is in de loop van ruim anderhalve eeuw.

S. gebruikte de vorm *vugen*, waar de Tielenaar van nu *voege* zegt, de vorm

met *oe* ligt in een *uu*-gebied. S. spreekt van *pötjes*, wat nu *potjes* is; verder vermeldt S. *blujen* voor het huidige *bloeje* ('bloeden'), *luiw* voor huidig *leeuw*, *gaar* voor huidig *gaor*, *prötjes* voor huidig *praatjes*, *stind* voor huidig *stond*, en *numen* voor huidig *noeme*. Het is duidelijk dat de stadstaal van Tiel na 1862 veel meer verwestelijkt is en dichter bij de standaardtaal is gekomen.

Naar het oordeel van Ausems in zijn proefschrift *Klank- en Vormleer van het Dialect van Culemborg* heeft het Culemborgs verschillende eigenaardigheden gemeen met het Brabants en het Zuid-Hollands, en sommige zelfs met de oostelijke dialecten. Maar als we de verschijnselen met elkaar combineren, zoals de vorm van het voornaamwoord van de tweede persoon (*jij*) en de vergaande *t*-afstoting aan het eind van een woord, de klinkerverkorting (Nederlands *draad*, Culemborgs *draot*, verkleinwoord *dröchie)* en de wijze waarop verkleinwoorden worden gevormd (op *-ie* of *-tie*: *dröchie*, *pöltie* 'paaltje'), de vermenging van *nuuw* en *naai* 'nieuw', van *eu*- en *oe*-vormen (*breur*, *greun* en *meu* naast *broer*, *groen* en *moe*), dan is er alles voor te zeggen het land van Kuilenburg, dat bijna twee eeuwen staatkundig deels bij Gelderland, deels bij Zuid-Holland hoort, taalkundig te rekenen tot Utrecht. Als we bovendien kijken naar de verschillende dialectvormen voor het woord 'hoofd', vinden we ook daar een argument. In Culemborg, evenals elders, zegt men *kòp*, maar in Nieuwpoort (een deel van Culemborg, dat aan het einde van de 14de eeuw bij de stad getrokken is) *hof*; Nieuwpoortse moeders vermanen hun kinderen: *Je mu nie segge*: ''*k He pàin im me kòp*', *je mu segge*: ''*k He pàin im me hóf*. Dit Culemborgse volkswoord *hóf*, met zijn verkorte klinker en zijn afstoting van *d*, sluit niet aan bij het Nederbetuwse *heud*, dat ook in de Bommelerwaard gebruikelijk is, en evenmin bij het Noordwest-Veluwse *heuft* en *heufpien* 'hoofdpijn'. Het correspondeert ook niet met de in zuidelijk Zuid-Holland opgetekende vormen zonder umlaut of klinkerverkorting, maar met uitstoting van de *f*: *hoot* (op Overflakkee), *veurhóòdt* 'deel van het bouwland, waar de ploeg wordt omgedraaid', naast *hóòfdstoof*, *hóòdstoof* of *hooistoof*, 'knotwilg' (te Oud-Beierland), of *hoot*, dat in Giesen Nieuwkerk bekend is; het is wel identiek met het Utrechtse *hof* (naast *kop*), dat in 1927 al is opgetekend en nu nog in Utrecht voorkomt (*hóf* en *hoof*) en Cothen (*hóf*), maar ook in de dorpen ten noorden van de Linge: Buurmalsen (*hooft* en *hóf*), Tricht (*hóf*), en ten zuiden van de Lek: Beusichem, Ravenswaaij en het Culemborgse Veld (*hóf*). In 1953 was zowel

de volksvorm *hóf* als de burgerlijke, met onverkorte klinker, *hoof* bekend, maar de burgerlijke Culemborgse stadsjeugd gebruikt nu, evenals Meteren en Geldermalsen, de vorm *hoof*, naast de algemene Nederlandse benaming *hoofd*.

Ausems kon voor het Culemborgs ook verschillende taalkringen vaststellen; hij spreekt van 'burgerlijke taal' of 'taal van de oude stad', dat is de taal van de burgerij van het oudste stadsgedeelte; van 'Volkstaal;' of 'Nieuwpoorts', de taal van de bewoners van de nieuwe stad, arbeiders in de Culemborgse industrie (de vervaardiging van sigaren, meubels en metaalwaren); die laatste taal is 'platter'. Zo kan men in de stad Culemborg soms wel drie verschillende vormen naast elkaar horen: Nederlands *groots*, burgerlijk *groos* en volkstaal *gruts*; of Nederlands *plaats*, burgerlijk *plao(t)s*, volkstaal *plöts* en Nederlands *tafel*, burgerlijk *taofel*, volkstaal *tòffel*. De overgangen tussen deze Culemborgse varianten zijn vloeiend.

De relatie Culemborg – Zuid-Afrika komt vooral in drie stellingen bij het proefschrift van Ausems tot uitdrukking. Stelling II luidt: 'De 17-de eeuwse Culemborgers in Zuid-Afrika zijn allen afkomstig uit de burgerij van de Oude Stad en vooral uit het Culemborgse stadspatriciaat'; stelling III: 'De in Zuid-Afrika gebruikelijke aanspraak *oom* en *neef* heeft een parallel in het woonwagenkamp te Voorburg (ZH.), waar men ouderen aanspreekt met ôome of *tante*, gevolgd door de voornaam' en stelling IV ten slotte: 'De Afrikaanse *sk* voor alg. Ned. *sch* aan het woordbegin heeft een parallel in het dialect der woonwagenbewoners te Voorburg (ZH.), waarin de anlautende *sk* normaal is'.

Moderne studies met betrekking tot het geschiedenis van het Afrikaans bevestigen de tweede stelling en stellen dat aan de Kaap altijd de West-Nederlandse stadstaal, het in opkomst zijnde algemene Nederlands onder de hogere ambtenaren, de gewone taal was; het lagere personeel, toch vooral afkomstig uit Holland, Utrecht en Zeeland, vertoonde nog veel dialectische eigenaardigheden.

Millingen

Heel origineel beschrijft Nol Hell de klanken van het Millings in zijn *Millingse spraakkunst op rijm*. Te mooi om hier niet in zijn geheel te citeren:

Millingse spraakkunst op rijm

Inleiding
U, landgenoten, hoog en laag,
Uit Haarlem, Leiden of Den Haag,
Is veel geluk beschoren:
Uw taal werd uitverkoren
Tot algemeen beschaafde spraak!
Voor ons werd het sindsdien een taak
Naast het vertrouwde Millings plat
Te zwoegen op de taal der stad.
Dit onrecht mag niet voortbestaan,
Dus bieden wij U hierbij aan:
Een 'Taalles Plat', op rijm gezet.
Dus Randstadkinders: opgelet!

Motto
Smèèis wel, smèèis niet. Soms wel, soms niet.

De les
Het Hollandse leren blijft leren in 't plat,
Maar teren wordt tère en dat is dat.
Een heer blijft een heer, maar een peer wordt een pèèr,
Waarheen: worrenopper, worhèn of worèèr.
Hopen wordt haope, maar lopen blijft lope,
Dopen wordt deupe, maar kopen blijft kope.
Ik gaap is ik gaap, maar ik slaap is ik slaop.
Een aap is een aap, maar een schaap wordt een schaop.
Een paard is een perd en somtijds een pèèrd,
Een baard is een baord, maar een haard is een hèèrd.
Menen is mène, maar lenen blijft lene.
Wenen is schrawwe, doch benen zijn bene.
Een haas is een haos, maar kaas dat wordt kèès,
Dikwijls is duk en soms dat is smèès.
Geloven is gleuve, maar beloven belaove,
Kloven is kleuve, maar stoven is staove.

Een baars is een baors, maar een kaars is een kèèrs,
Een laars is een stevel, maar ook wel een lèèrs.
Haar schaar is: een scheer, mijn haar is: mien haör.
Jaren zijn jaore en blaren zijn blaör.
Ik steel is: ik steel, maar ik speel is: ik speul.
Ik deel is: ik deel, maar teveel is teveul.
Kerel is kèl, maar merel is mal,
Een paal is een paol en een kraal is een kral.
Vragen is vraoge, maar dragen blijft drage.
Wagen is waoge, maar klagen is klage.
Roken blijft roke, maar koken wordt kaoke.
Stoken is staöke, maar vaker nog: staoke.
Het roken van hammen dat noemen wij: reuke,
En deuken zijn dutse, maar keuken blijft keuke.
Zowel pakken als krijgen heet bij ons: kriege.
Hijgen is hechte, maar evengoed: hiege.

Ik hoop, dat U, lezer, hiervan hebt geleerd:
Zo licht zegt een Millingenaar iets verkeerd.
Let dan op het Wat en niet op het Hoe,
Dan slaan wij voor ditmaal het Taal-platboek toe.

2.2 De spelling

Toen in de loop van de zestiende eeuw de Hollandse stadstalen, met Amsterdam als leidend centrum, steeds meer aan prestige gingen winnen en duidelijk op weg waren de Nederlandse standaardtaal te gaan worden, moest er nagedacht worden over de spelling, want hoe schrijf je de klanken die je hoort zodanig op dat ze herkend worden en begrepen. Dat betekende aandacht voor de dialecten, in positieve zin, en soms ook in negatieve, al was het maar om aan te geven hoe het niet moest. Naarmate de spelling verder af kwam te staan van de volkstalen, werd ze voor die varianten minder bruikbaar om alle klanknuances weer te geven. De regionale schrijftalen, met hun eigen spellingsystemen verdwenen langzamerhand en dat moet gepaard gegaan zijn met dialectverlies. Dat we dialectklanken weer zo gingen opschrijven als ze klinken, hebben we misschien wel aan Matthijs Siegen-

beek te danken, de opsteller van de eerste moderne en nationale officiële spellingregels van 1804, die uitging van het principe: 'schrijf zoo als gij spreekt'. Dit werd in feite de grondslag voor de hedendaagse spelling. Het klinkt gevaarlijk in een land met zoveel dialecten om naar zo'n principe te spellen, maar men had zich te houden aan de 'beschaafde', in Holland geldende uitspraak. Dat betekende dat niet de uitspraak *zeun*, maar *zoon* en niet de uitspraak *foil*, maar *vuil* de officiële spelling werd. Het betekende ook dat we een spelling kregen die dicht bij de uitspraak aansloot en dat we gewend raakten aan dat idee 'schrijf zoo als gij spreekt', zeker toen we begonnen dialectteksten te publiceren.

Een Zuid-Gelderse dialectspelling bestaat niet; er was en is geen overkoepelende organisatie zoals in sommige andere gewesten, die zulke regels voor een heel gebied kan opstellen. Los van elkaar hebben de schrijvers van gedichten en verhalen en de samenstellers van dialectwoordenlijsten en dialectwoordenboeken gekozen voor een makkelijke spelling, een die zoveel mogelijk aansluiting zoekt bij de gewone Nederlandse spelling, met zo min mogelijk rare tekentjes en toevoegingen. Het lijkt net alsof er naast de spelling voor de standaardtaal een spelling voor dialecten bestaat. De 'klassieke' tekens daarvan zijn wel *ao* voor de donkere *aa* en *ae* voor de wat schelle *e*; vaak maakt men gebruik van verwijzing naar een moderne taal, zoals naar het Duits bij het teken *ö*, dat de klank van het Duitse *Köln* voorstelt, bij de *ae* verwijst men graag naar Engels *back* en bij de *ao* naar Frans *robe*, zonder te weten dat de Fransen hier een *oo* uitspreken en dat die *ao*-achtige uitspraak eigenlijk een Nederlandse eigenaardigheid is. Johan Winkler plaatst boven de vertalingen van de parabel van de verloren zoon als het om Nederlandse dialecten gaat in zijn *Dialecticon* steeds de opmerking: 'In Nederlandsche spelling' en daarmee bedoelde hij dat aan de tekens de waarde van Nederlandse klanken moest worden toegekend. In de toelichtende aantekeningen bij elke tekst worden de gekozen tekens verklaard. De oudste dialectspelling is misschien wel die van de tweede enquête van het Aardrijkskundig Genootschap uit 1895, waar in de inleiding op de vragenlijst gezegd wordt: 'Zijn de letterteekens der gewone spelling onvoldoende voor een juist afbeelden der uitspraak, dan duide men die uitspraak aan door vaste teekens en vermelde aan het hoofd der lijst de waarde dezer teekens, liefst onder verwijzing naar een vreemd (Fransch, Duitsch of Engelsch) woord waarin de bedoelde klank voorkomt'. Ook hier het adagium: 'schrijf zoo als gij spreekt'.

Cremer, Bernard van Meurs en hun tijdgenoten en latere collega's hanteren een eenvoudige spelling. Groothuis laat zijn woordenlijst van 1885 voorafgaan door een overzicht van de uitspraak van de klinkers en hij sluit aan bij wat in taalkundige kringen aan het einde van de 19de eeuw de gewone fonetische spelling was. Dat doet ook A. van de Water in zijn proefschrift uit 1904.

De schrijver M.J.H. van Doorne hanteerde in *Achter den Waaldijk* (1938) een eenvoudige spelling, die hij als volgt toelichtte: 'Uit het bovenstaande [een korte uiteenzetting over de voornaamste kenmerken van het dialect] blijkt tevens het gebruik der door mij gebezigde teekens: het teeken ' aan het eind van een woord duidt op het weglaten van een letter, het teeken ^ op een samentrekking. Ik twijfel er niet aan, of met deze kleine les in het Nederbetuwsch zal de lezer, waar dit in deze bundel gebezigd wordt, het volkomen kunnen begrijpen'. Hij doelt op gevallen als: 'In tegenstelling met bv. het dialect van den Gelderschen Achterhoek waar een bijzondere voorliefde hestaat voor het doen hooren van de n aan het eind van een woord, wordt deze in het Neder-Betuwsch doorgaans niet uitgesproken; dus loope', joare', daoge', zeuve'. Ook de letter t aan het eind van een woord is taboe bij den Betuwnaar die zegt: gij vraog', hij val', de kies' (kist), de kas', de luch' enz.' en 'Vele woorden worden samengetrokken of verkort, bv. â voor als, schôns voor schoons, noôt voor nooit, îs voor eens, ins voor ééns, in de beteekenis van éénmaal, kjêl voor kerel, bôjltje voor borreltje, vrômmes voor vrouw(mensch), vröllie voor vrouwen (eigenlijk: vrouwlieden), ût voor uit, strûpt voor stroopt, enz.'.

Johan van Os volstaat in de verantwoording van zijn *Maas en Waals Woordenboek* met de opmerking: 'Het Maas en Waalse alfabet telt maar 22 letters: de *c*, de *q*, de *x* en de *y* vallen uit'; het *Dialectwoordenboek van de Nederbetuwe* geeft in tabel I 'De weergave van de klanken', waaruit duidelijk blijkt dat ook hier zoveel mogelijk bij de Nederlandse spelling wordt aangesloten. Dat doet ook Nol Hell in zijn *Kuiere ien de Duffelt.* Zijn 'Klanknotatie' beslaat ruim twee bladzijden en is door de vele voorbeelden en verwijzingen naar andere talen, heel duidelijk.

Toch zou een uniforme spelling geen luxe zijn; het is, zoals later bij de woordenlijsten zal blijken, geen eenvoudige zaak om te zien of een bepaald dialectwoord dat men in het ene woordenboek heeft gevonden ook in het andere voortkomt, louter en alleen door het spellingverschil. Een mooi voorbeeld is *neule* 'zeuren', bij VO *nööle*, OB *neule* en Hell *naöle.* Je moet het maar weten.

3. De woorden en woorddelen

Studies die ons iets kunnen vertellen over de woordvorming in het Zuid-Gelderse dialectgebied, ontbreken geheel en al. We moeten het doen met opmerkingen gemaakt in de woordenboeken. Het is vooral Johan van Os die aandacht heeft voor deze zaken. Hij wijst onder meer op het achtervoegsel *-achtig*, dat in het Zuid-Gelders een ruimer en vrijer gebruik kent dan in het algemene Nederlands. Een mooi voorbeeld is: *Hij is nie èèrrig burgemeester-aechtig* (hij is de burgemeester niet zo welgezind). *'k Zij niks Piet vaen der Zaendaechtig* (Piet van der Zand is iemand die mij niet zo ligt). Verder is er *dutselaechtig*, niet meer helemaal bij zijn positieven, bij *dutsele*, onzeker handelen, in de war zijn, brabbelen; *gaauwaechtig*, tamelijk gauw, binnenkort; en *haechelaechtig*, nauwelijks, ternauwernood.

Een ander verschijnsel is het gebruik van werkwoordsvormen +*-s*, de ene keer een tegenwoordig deelwoord, de andere keer een onbepaalde wijs. Een voorbeeld is *lopes*: *ik gaoi lopes nao de kerk*, ik ga lopend naar de kerk. Dat is *lopend +s*. Vergelijk ook *melkes*, de tijd dat de koeien gemolken moeten worden, *melkestijd* (Overbetuws), van *melken +s*, of *is 't vur houwes*, is het om te houden (of moet ik later weer teruggeven?), van *houwe(n) +s*. Van Os geeft er tal van voorbeelden van en ook Het Nederbetuws en Hell kennen het. Nederbetuws geeft: *Van Ochte naor Tiel is ruim twee uur loopes*, waarvan de vertaling heel fijntjes luidt: van Ochten naar Tiel is twee uur **gaans**. Hell: *ziej*

lopes of mèt et gevèèrs?, ben je te voet of met het rijtuig? Andere Maas en Waalse voorbeelden zijn:

hebbes: *dè's hebbes*, dat heb ik te pakken
klages: *'k heb gin klages*, ik heb niets te klagen
melkes: *melkested*, tijd dat er gemolken moet worden
slaags: en *zijde slaags kunne kòmme*, en ben je erin geslaagd
slaopes: *hedde slaopes zaet*, letterlijk: heb je genoeg om te slapen, heb je genoeg slaapgelegenheid?
umkijkes: *gin umkijkes nao hebbe*, geen omkijken naar hebben
wèèies (bij *wèèie*, weiden): *hedde wèèies zaet*, letterlijk: heb je om te weiden genoeg, het je genoeg weiland?

Deze vormen zijn ook bekend in Wamel, Dreumel, Overasselt, Zaltbommel en Tiel.

De *Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland*, later de *Taalatlas van het Nederlands en het Fries* genoemd, is een verzameling van taalkaarten, vooral van woordkaarten, dat wil zeggen kaarten die uitgaan van één vaste betekenis en daarvan de verschillende betekenaren in de Nederlandse dialecten geven. Als men bladert door die *Taalatlas* blijkt weer heel duidelijk dat het Zuid-Gelderse gebied ook wat de woordenschat betreft een overgangsgebied is. De ene keer sluit het aan bij het westen, de andere keer bij het zuiden en dan weer bij het oosten. Een paar voorbeelden (tussen haakjes wordt de aflevering van de *Taalatlas* en het nummer van de kaart gegeven). Op de kaart stier (1.1) is *bul* het echte streekwoord en dat sluit aan bij Holland en Utrecht en niet bij Brabant. Daarnaast gebruikt men het woord uit de standaardtaal *stier*. Ter aanduiding van jonge varkens (2.1.) gebruikt men een vorm van het type *keu(jes)*. Dat is Utrechts en Gelders, wederom geen aansluiting bij het aangrenzende Brabantse gebied dat *bagge* heeft. Het vrouwelijk konijn (2.6.) wordt *germ* genoemd en dat lijkt bijna exclusief te zijn; *germ* is ook de benaming voor 'vrouwelijk schaap' (3. 3.) en dan sluit ons gebied aan bij oostelijk Noord-Brabant en Limburg. Het woord *kies* is misschien jong, getuige de opgaven van het type *tand* ter aanduiding van de kies (4.1.). De typische middenpositie blijkt weer uit de kaart hiel (4.6.). In het westen van ons taalgebied overheerst *hiel*, in het oosten *hak*; in de Betuwe

overheerst, aansluitend bij het oosten, *hak*. *Boom* is de benaming voor de steel van de zeis (5.1.) en nooit het Brabantse en Limburgse type *snaad* of *snaod*; de steel van de zicht (5.2.) wordt *werf* genoemd, en dat is typisch weer in aansluiting bij Brabant, maar ook bij West-Nederland. Op de kaart broek (5.9.) figureren zowel westelijk *broek* als oostelijk *boks*. De ui (7.1.) wordt *juin* genoemd, en dat sluit weer helemaal aan bij Brabant; daarnaast komt de standaardtaal-vorm *ui* voor. De schommel (8.9.) heet *rui* en dat lijkt wel exclusief te zijn voor de oostelijke helft van ons gebied. Ter aanduiding van de dorsvloer (8.10) wordt *deel* gebruikt, en dat behoort tot een groot oostelijk complex. De meikever (9.8.) wordt in aansluiting bij Brabant en Limburg *mulder* genoemd, en ook met de benaming van het type *reep* voor de ruif in de paardenstal sluit het Zuid-Gelderse gebied bij het zuiden aan.

Er zijn van die woorden die typisch met een streek verbonden lijken te zijn, nu eens door de vorm en de klank, dan weer door de betekenis. Een paar voorbeelden uit Groothuis (1885), Maas en Waal (Van Os 1988, afgekort als VO), Millingen (Hell 1991, afgekort als Hell), Nederbetuwe (Van de Hatert en Datema 1998, afgekort als NB), Overbetuws (Van Woerkom 1983, afgekort als OB) en Wijchens Woordenboek (Willems 2000, afgekort als W).

Grei

Het is hetzelfde woord als het algemeen Nederlandse *gerei*, dat vooral bekend is in de samenstelling *naaigerei*. Letterlijk betekent het 'dat wat gereed gemaakt is'. In de Zuid-Gelderse dialecten kreeg het een heel algemene betekenis:

Groothuis (1885): *Geraai, geraei* – goed, gereedschap, spul. – *Ba! wa d-'n miesderaobl geraei is da'* ! VO: *grèèi*, 1. spul, onbekende (grond)stof; 2. textiel, kleren; 3. gerief, gereedschap. Hell: *grei, Ik lus dâgrei nie, zèèj Jan Maol, mar hij had et niet gepruufd*, Ik lust dat spul niet, zei Jan Maal, maar hij had het niet eens geproefd; *Ien den ütgônde tied wiere de stroizek, de kusses en grei en dinge allemôl tedeger geluch*, In het voorjaar werden de strozakken, de kussens en dergelijke allemaal zorgvuldig gelucht en NB: *greij*, 1. spul; 2. kleren; 3. gereedschap; 4. allerlei goederen. OB *grei, grèij*, spul, spullen, kleding, onbekende stof; W *grèij*, gerei, spul, (sterke) drank, kleren.

Heel aardig is de samenstelling *kètsgrèèi*, als aanduiding voor opgeschoten jeugd, vooral van kermisgangers in de danstent gezegd. Ouderen die willen gaan dansen, geven zich niet met *kètsgrèèi* af. *Niks as Kètsgrèèi* (alleen maar apekoppen) (VO). *Der zat alleen mar ketsgrei ien de dreuge teant*, er zat alleen maar opgeschoten jeugd in de Droge Tent (Hell). Dat *dreuge teant* wordt niet verder toegelicht, maar bedoeld zal zijn een dansgelegenheid in een tent waar geen sterke drank verkocht mocht worden, vroeger sprak men in dit verband van Verlof-A.

Ketsgreij, opgeschoten jeugd: *Ut is veul ketsgreij dânaor de disco gaot*, NB. In Millingen heeft *ketsen* ook nog de betekenis 'passeren, gebeuren'. *Dâ kets mien nie mer*, dat zal mij niet meer overkomen (Hell).

Krang

Kranks – averechts, verkeerd. *Ge mot 't umdraeije; ik geleuf as dat dat de krankse ka(a)nt is*, Gij moet het omdraaien; ik geloof dat dat de averechtse zijde is. *Mot et goed kranks op de bleik geleed worre*? (Groothuis 1885)
VO *kranks*, ook wel *krangs*, binnenstebuiten, 'gedraaid', van kousen;
NB *krangs*, verkeerd om;
Hell *krang*, binnenste buiten en ook dwars: *ziet now nie zôw krang*, jungske, wees nu nie zo dwars, jongetje;
OB *krang*, *krangs*, binnenstebuiten.

Neule

De oudere woordenlijsten geven het woord niet.
VO *nööle*, zaniken, zeuren: *daen stô toch nie te nööle*, meid, sta toch niet te zaniken.
OB *neule*, zeuren: *toe jong, lig toch nie zo te neule*, toe joh, zeur toch niet zo
Hell *naöle*: *now moj nie ligge te naöle, ge hèt et eiges gewild*, nu moet je niet zeuren, je hebt het zelf gewild. *Naöle* is drenzen, zeuren, maar ook wauwelen; soms ook: kermen;
NB *neuile, nöle*, zaniken, zeuren;
W *nööle* zaniken, zeuren.

Onmundig

Een ander woord is *onmundig*, dat niet 'onnozel' of 'onmondig' betekent, maar 'onbehouwen, groot en grof uitgevallen, lomp; door zijn omvang moeilijk hanteerbaar, onhandig' (VO). De betekenis 'minderjarig' komt in de Nederbetuwe naast 'geweldig' voor (NB); Hell heeft maar liefst drie artikelen *onmundig*, 1. enorm: *dén kist is onmundig zwaor*; 2. geweldig: *Heant de Koek kos onmundig zwetse* en 3. lomp: *Dén Dubbelgespierde is mien te onmundig.* Opgemerkt wordt dat *onmundig* niet 'onmondig, onvolwassen' betekent; OB *ommundig, onmundig*, onmondig, stom, onbehouwen, groot; W *ommundig*, lomp, onbehouwen, groot uitgevallen.

Rijze

Rijze – vallen, afvallen. – *In October zal 't waoter wel valle. Da' duug 'et* (= *doet het*) *ielk jaor. Ze zegge dè van 'et rijze van de blaojer boven* (d.i. aan den Boven-Rijn). – Zie Van Dale op *rijselen* en *rijzen*. – Ook in fig. zin. *Zoo heet het van een bankroetier: Toen' 't mee sen zaoken in 't niet gereeze waar.* (Groothuis 1885)
VO *rijze*, vallen (van bladeren, koren uit droge halmen, hooizaad, stof dat door de zoldering naar beneden komt);
NB *rijze*, vallen van het blad, dwarrelen van stof dat door de kieren komt;
Hell *rèèize*, omlaagdwarrelen van stof; een ander woord is *taöze*;
OB *rieze*, omlaag vallen, van b.v. naalden van een kerstboom; *rijzen* van deeg.

Room

Room is in het land van Maas en Waal het gewone woord voor 'melk' en *melk* is er 'karnemelk', vandaar *romepap*, 'zoetemelksepak' en *melkepap*, 'karnemelksepap' (VO). In het Nederbetuws is een gezegde: *melk is goed veur ut bloed. Van room worde dik,* karnemelk is goed voor het bloed, van melk word je te dik. *Uit de room schiete*, van schrik weigeren melk te leveren, gezegd van een koe, wordt ook overdrachtelijk gebruikt. Millingen (Hell) kent een variant: *de room optrekke, Toen Den Bèèr de marsjessees ôn zag komme trok ie de room op*, Toen De Beer de marechaussees zag aankomen, krabbelde hij

terug, bedacht hij zich. *Mèlkepap* is ook in Millingen 'karnemelksepap'. OB *room*, melk en room.

De melk van de koe mag dan *room* genoemd worden, de koe wordt *gemolken*. De tijd waarop de koeien gemolken moeten worden, is in Maas en Waal de *melkested* en in de Nederbetuwe *melkestijd*. De auto die de *room* bij de boer ophaalde, heette de *melkauto*, en het geld dat hij voor het witte vocht beurde, *melkgeld*.

In de oostelijke helft van Noord-Brabant is *room(e)* ook het gewone woord voor melk en gebruikt men *melk* ter aanduiding van karnemelk. Voor dagelijkse consumptie was in de armere gebieden, waar de boeren maar een gering aantal melkkoeien konden houden, melk een luxeproduct, karnemelk was veel goedkoper en daarmee voedde men zich. Vandaar dat het gewone woord *melk* gebruikt ging worden voor de gewone dagelijkse (karne)melk.

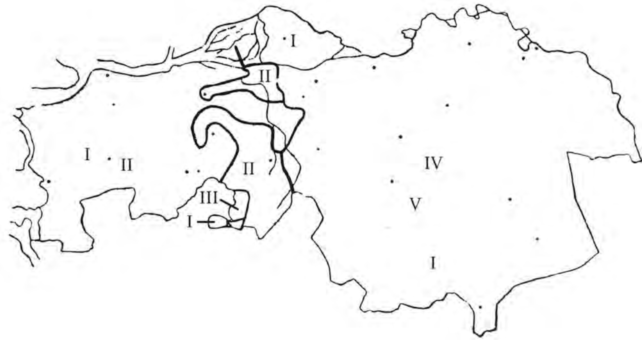
Slibbere

Slibbere, *sliffere* (glijden), *Sliffere* – glibberen, glijden op eene ijsbaan. N. Brab. *slibbere* (Groothuis 1885)
VO *slifferen*, glijden op een ijsbaantje of op harde sneeuw;
NB *sliffere*, glijden;
Hell *slibbere*, baantje glijden; OB *slippere*, *slibbere*, glijden over de ijsbaan; W *slibbere*, baantje glijden.

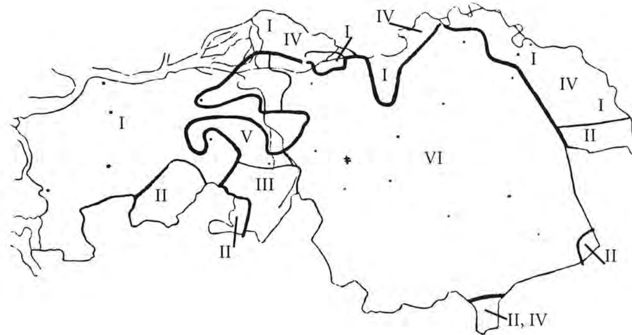
Spelke

Spèlleke (van *spalke*) – een leelijk gezicht trekken (Groothuis 1885)
NB *spèlke*, *spèlleke* loeren, met grote ogen toekijken, gluren;
VO *spèlke*, met grote ogen toekijken, gapen;
Hell *spèlke*, gluren;
OB *spèlke*, *spèlleke*, de tong uitsteken, met grote ogen toekijken, afkijken op school;
W *spèlleke*, nieuwsgierig kijken, met grote ogen kijken.

I melk; II mulk; III goejmelk; IV roomə; V goejrommə

I karnemelk enz.; II botermelk enz.; III botermulk enz.; IV melk; V karnemulk enz.; VI mulk

De kaarten 91 en 92 uit het proefschrift van A.A. Weijnen, Onderzoek naar de Dialectgrenzen in Noord-Brabant uit 1937. Op deze kaartjes is aangegeven wat de plaatselijke benamingen voor melk en karnemelk in Noord-Brabant zijn.

Trampe

Trampe – trappen, schoppen (Goothuis 1885)
NB *tramp*, schop; *trampe*, schoppen
Hell *trampe*, trappen van een paard; ook van mensen maar dan in de betekenis neer- of achterwaarts trappen, terwijl *schuppe* voorwaarts schoppen betekent;
OB *trampe*, trappen, schoppen.

Aan zijn heruitgave van de bundel *Distels in het weiland* [1865], voegde Eijssens verklarende woordenlijstjes toe, van woorden en zaken waarvan hij dacht dat ze voor de moderne lezer niet zonder meer duidelijk waren. Een aantal woorden vinden we terug in de moderne dialectwoordenboeken, soms met een interessante betekenisontwikkeling.
(In het volgende overzicht staat VO weer voor Maas en Waal, Hell voor Millingen, NB voor Nederbetuwe, OB voor Overbetuws en W voor Wijchens Woordenboek.)

balkenbrie:	spijs, veel in Gelderland gegeten, bereid uit het vlees van de varkenskop en ander vleesafval, bloed en vet, gekookt met boekweitmeel, krenten en rozijnen. Hier slaat Cremer de plank mis en overdrijft hij, want niet alle *ij's* werden *ie*; het moet *balken**brij*** zijn.
	NB: balkenbrij, *brij*, vlees en bloed van varkenskop met meel en rommelkruid.
bestel:	bevel.
	NB *bestelle*, opdracht geven; VO regelen, zorgen
bokspiepen:	broekspijpen.
	NB *boks*, verklw. *bukske* 'broek'; VO *boks*, 'broek' en zelfs *spiekerboks*, 'spijkerbroek'. Hell *boks*, 'broek' in tal van uitdrukkingen en gezegden, o.a. *Pit Hôswies had et ôn de boks ôn*, Pit Hôswies had de pest in, en *de Pa-ls kreeg et ôn de boks van Hôldere*, De Pals (buurt in Millingen) verloor van Haalderen.
dempig:	kortademig
	NB *dempig*, 1. kortademig, 2. warm en vochtig: *het is dempig weir.*
êkbotter:	azijnboter
	NB *èèk*, 'azijn'. Hell *èèk*: *giet nog eens en fietske èèk op de lukskes*, giet nog eens een beetje azijn op de uitjes.
fieselemie:	gezicht
	NB *fiezelemie*, maar met de betekenis 'vrouwelijk geslachtsorgaan'
flets:	flauw van smaak
	NB *flets*, bleek: *ge ziet' er flets uit.*

foezel:	slechte jenever
	NB *foezele*, 1. aanlengen van jenever; 2. bekokstoven, verhapstukken, manipuleren. *Foezelgelul* (NB), dronkemanspraat.
	Hell *foe-zel*, jenever en *foe-zele*, er met de pet naar gooien.
geavensierd:	verder gekomen
	VO *aonavvesere*, doorwerken, opschieten.
gefigelierd:	gebrand
	NB *figeliere*, 1. ronddwalen, 2. uitsmijten.
	Hell *figelie're*: *ien den oorlog was et duk en heel gefigelier um ow fiets ônt rije te ha-lde*, een heel gepuzzel.
geldig:	geld opbrengend
	NB geldig, duur: *de appels zijn dit jaor goed geldig.*
grutsig:	trots
	NB *gruts*, groots, verwaand, trots; VO *gruts*, trots.
	NB *grutsig*, hooghartig.
	Hell *grötsig*, verwaand.
ievers:	iets
	NB *ievers*, *iewers*, ergens, ergens anders: *Die miens wônt tiggewordig iewers aanders.*
jassen:	pandoeren, kaartspelen
	NB *jasse*, 1. aardappelen schillen; 2. kaartspel
kammenet:	ladenkast
	NB *kammienet*, kabinet.
keujes:	biggen
	NB keuje, varken; VO keuie, 1. varken; 2. onbeschoft persoon.
klawettert:	snatert
	NB *Klabèttere*, hinderlijk heen en weer lopen, kletteren, hardlopen.
	Hell *klabat'tere*, luidruchtig zijn.
kromhouten:	verbindingshouten tussen dek en boord
	NB *kromhout*, hout om een geslacht varken op de ladder te hangen.
mankeliek:	droevig
	NB *mankeliek*, iemand die slecht loopt
mergen:	oppervlaktemaat, in Gelderland 3180 m2
	NB *mèrge*, oppervlaktemaat voor grond. In Gelderland ongeveer 3000 m^2

mier, doar he'k 'en ~ oan:	daar heb ik een hekel aan
	NB *mier hebbe*, het land hebben
nochtmoal:	avondmaal
	NB *nachmaolszilver*, avondmaalszilver: *Bij ut Aovondmaol in onze kjerk mot ut nachmaolszilver er pontefikaol utzien*. In de samenstelling is het oude woord bewaard gebleven
verrel:	gewichtsmaat
verreljoar:	kwart jaar
	NB *verrel, vjel*, 1/4 gedeelte van een hoeveelheid.
	Hell *verrel*, een kwart.
vertrampenierde:	vernielde NB *vertrampeniere*, vertrappen.
weerden:	buitendijks land
	NB *wèèrdes*, uiterwaarden; VO *werd*, 1. bij het dorp behorend geheel van uiterwaarden, in tegenstelling tot het *vèld* (polder); 2. aandeel in de uiterwaarden, stuk weiland aldaar. De vraag is of Cremer hier wel een juist meervoud heeft gemaakt, want een meervoud op *-es* is oorspronkelijker dan dat op *-en*.

Vaktaal: de taal van de riviervissers

Aparte vermelding verdient het proefschrift van Th.H. van Doorn, uit 1971, gewijd aan de de vaktaal van de riviervisserij in Nederland. Het is getiteld *Terminologie van riviervissers in Nederland*, en gezien het onderwerp en de geschiedenis van het hier behandelde gebied zal het duidelijk zijn dat de streek van de grote rivieren in deze uitgebreide studie een centrale plaats inneemt. Wie iets wil weten over de techniek, de taal en de geschiedenis van deze tak van bedrijvigheid moet dit boek ter hand nemen. Van de plaatsen waarvoor materiaal werd verzameld liggen de volgende binnen ons gebied: Appeltern, Dreumel, Drumpt, Heerewaarden, Beneden-Leeuwen, Maurik, Millingen, Ravenswaay, Wamel en Woudrichem. Deze studie verschaft zeer fijnzinnige informatie over het ambacht van de riviervisserij, dat ten tijde van het onderzoek ten dode was opgeschreven.

In de volgende tekst komen alleen al ter aanduiding van de zalm in zijn verschillende levensstadia de volgende woorden voor: *zalm*, *overblijvers*, *forellenkleed*, *aftrekken*, *zalmkleed*, *opzwemmende zalmen*, *oude zalmen*, *nieu-*

we zalmen, hakerts, paaizalmen, winterzalmen, zomerzalmen, jacobszalmen, hengst. Om nog een voorbeeld te geven, de benamingen voor bliek in ons gebied: *bliek* in Drumpt, Beneden-Leeuwen en Millingen; *puiloog* in Dreumel, Wamel en Heerewaarden. De bliek is kleiner en lichter dan de brasem; in Beneden-Leeuwen wordt deze vis *braasem* genoemd, in Millingen *bréésem* en in Drumpt, Dreumel, Wamel en Heerewaarden *briêsem.* Let wel, het betreft hier het taalgebruik van de vakmensen en niet dat van de andere dorpsbewoners.

Alom bekend is het verhaal van de dienstmeisjes in deze streek die bij hun indiensttreding bedongen dat ze niet iedere dag zalm hoefden te eten. Om te laten zien hoe interessant de zalmvisserij was en hoe prachtig die vaktaal van riviervissers was en ook hoe complex, volgt hier een uitvoerig citaat uit het proefschrift van Van Doorn. Het woord *anadroom* betekent hier 'vanuit de zee de rivier op zwemmend'.

De zalm is een anadrome trekvis, die een deel van zijn leven in het zoetwater van de bovenstroomloop, een ander deel in zee doorbrengt. Het merendeel der jonge *zalmen* verblijft na de geboorte als zesweeks zogenaamd dooierbroed, gedurende ongeveer een jaar op of in de nabijheid van de plaatsen waar ze geboren zijn; een klein deel, meestal mannelijke exemplaren, de *overblijvers,* blijven twee jaar, soms nog langer op die plaatsen. De zalmpjes hebben dan nog het *forellenkleed* aan, d.w.z. dat ze in kleur en tekening het voorkomen hebben van jonge forellen. Tijdens of na het aftrekken verkrijgen ze het *zalmkleed,* de kleur van de volwassen zalm met de zwarte vlekken. Als regel kan worden aangenomen, dat de zalmen slechts eenmaal aan de voortplanting deelnemen en dus slechts eenmaal de rivieren opzwemmen. Alle *opzwemmende zalmen* zijn bestemd om deel te nemen aan de voortplanting in het volgende voorjaar. Alleen in de herfst komen zowel nakomers van de oude als voorlopers van de nieuwe teelt onder de optrekkende zalmen voor (*oude en nieuwe zalmen*). De bovenbedoelde nakomers van de oude teelt die zich in uiterlijk: rode of grauwe kleur, vermagerd lichaam, haak aan de onderkaak bij de hommers (*hakerts*), sterk onderscheiden van de nieuwe zalmen van de volgende teelt, en die door sommige vissers worden aangezien voor speciale *paaizalmen,* zijn niets anders dan in vergevorderde staat van rijpheid verkerende zalmen. De visser onderscheidt nog *winterzalmen, zomerzalmen, jacobszalmen.* Deze zalmen vormen geen onderscheiden rassen of soorten van zalm, zoals door de meeste vissers nog wordt aangenomen, ze zijn alle van dezelfde soort die alleen verschillen wat betreft het gewicht, de tijd van opzwemmen, de toestand waarin ze verkeren met betrekking tot de

ontwikkeling der geslachtsklieren en de daarmee samenhangende toestand van het lichaam. Een aftrekkende uitgepaaide zalm noemt de visser een *hengst*.

Terminologie van riviervissers in Nederland is echt een monument voor een bijna verdwenen beroep; het boek kreeg, toen er meer aandacht voor het milieu en de zorg voor onze wateren kwam, opnieuw actualiteit. Er zijn alweer natuurliefhebbers die dromen van scholen zalm in onze grote rivieren en experts zeggen dat die droom eens uit zal komen.

4. De zinnen

Door het gebied loopt een belangrijke taalgrens, deze scheidt het noorden van het zuiden, het is de *gij-jij*-lijn. Op het symposium 'Taalgrensproblemen in het Rivierengebied', dat in 1975 te Amsterdam werd gehouden, werd deze lijn de 'Hol-lijn' genoemd, naar A.R. Hol uit Ingen, die deze taalgrens in 1934 voor het eerst uitvoerig beschreef. Bezien in het geheel van het Nederlandse taalgebied is het een echte noord-zuidgrens; binnen het kleinere gebied van de Nederbetuwe is het meer een oost-westgrens. Ten noorden van de lijn die loopt van Asperen, via Asch naar Maurik komen de *jij*- vormen voor; ten zuiden daarvan de *gij*-vormen. Het gaat hier om het persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon enkelvoud *jij* en *je* in de standaardtaal en in de dialecten ten noorden van deze 'Hol-lijn', en *gij, ge* en *gi-j* ten zuiden van die lijn. Niet alleen het voornaamwoord veranderde, maar ook de werkwoordsvorm: *gij zijt* werd *jij bent. Gij,* in oorsprong een meervoudsvorm, kreeg naast zich *gullie,* ontstaan uit *gij+lieden;* in het *jij*-gebied: *jullie*; de 'Hol-lijn' is ook *jullie-gullie*-grens. Min of meer parallel met de *jij-gij*-grens loopt die van *ik ben* tegenover *ik zij.* Hol gaat ervan uit dat in het Betuwse gebied *zijn* oospronkelijk was en dat *bennen* er pas door invloed van de standaardtaal gekomen is.

De grens met het Noord-Brabants/Noord-Limburgse gebied vormt de *heget-doeget*-lijn. Dit zijn eigenaardige vormen voor *doet het* en *heeft het*;

deze vormen konden ontstaan onder invloed van vormen als *leeget* en *zeeget* van *liggen* en *zeggen*, waar werkelijk een *g* aanwezig is.

Dubbele ontkenning is typisch voor volkstalen en veel dialecten: *ik doe het nooit nie; da hè'k nie gezeid nie.*

Hiervóór kwam de variatie binnen het systeem van de persoonlijke voornaamwoorden in Nijmegen al ter sprake. Aan de hand van oudere bronnen reconstrueerde Van Hout de volgende dialectvormen, die voor echt plat Nijmeegs mogen doorgaan:

1. onverbogen vormen

tweede persoon enkelvoud	*gij, ge, -de*
eerste persoon meervoud	*wellie*
tweede persoon meervoud	*gällie, gullie*
derde persoon meervoud	*sällie, sùllie*

2. verbogen vormen

eerste persoon enkelvoud	*mien, min*
tweede persoon enkelvoud	*ou, oe*
derde persoon enkelvoud	*hum*
derde persoon meervoud	*hullie, hùllie*

In het moderne spontane taalmateriaal trof hij het volgende aan:

1. onverbogen vormen

tweede persoon enkelvoud	*jij, je, u*
eerste persoon meervoud	*wij*
tweede persoon meervoud	*jullie*
derde persoon meervoud	*ze, zij*, met de dialectvorm *zullie, hullie* en in minder verzorgd Nederlands (substandaard): *hun*

2. verbogen vormen

eerste persoon enkelvoud	*me, mij*
tweede persoon enkelvoud	*je, jou, u*
derde persoon enkelvoud	*em, hem*, met de dialectvorm *hum*
derde persoon meervoud	*ze, hen, hun*

Van het oude dialectsysteem is dus bijna niets overgebleven in de hedendaagse Nijmeegse stadstaal.

Ook onderzocht hij de variatie binnen het werkwoord *zijn*. Het oud-Nijmeegse systeem kende vormen als:

(ik) *bin*
(jij)*bin(t)* en ouder; *gij ziet*
(jullie) *zien*, ziet
verleden deelwoord: *gewist*

Het moderne spontane taalmateriaal geeft een heel ander beeld (tussen haakjes staan de andere varianten en die zijn in de minderheid):

(ik) *ben* (*bin*)
(jij) *ben, bent* (*bin, bint*)
(wij) *zijn* (*benne*)
(jullie) *zijn* (*binne, benne*)
(zij) *zijn* (*binne*)
verleden deelwoord: *geweest* (*gewist, gewi*)
verleden tijd: *was* (*waar*)

Het meest opvallende is dat de vormen van *ben* sterk zijn toegenomen.

5. De externe geschiedenis van het Zuid-Gelders

Over de vroegste geschiedenis van het Nederlands is weinig bekend. Teksten zijn er nauwelijks overgeleverd. Beroemd is het zinnetje

Hebban olla voguala nestas hagunnan
hinase hic ende thu
wat unbidan uue nu
(Alle vogels zijn met hun nesten begonnen,
behalve ik en jij.
Waar wachten we nog op?)

dat rond 1100 door een Vlaamse monnik in de abdij van Rochester in het Engelse graafschap Kent is opgeschreven toen hij een nieuwe pen uitprobeerde.

Er is nog een Oudnederlands zinnetje, een tweetalig verspaar, uit het jaar 1130, dat volgt op een lijst van vier broeders en 28 zusters die in die tijd, onder leiding van abdis Mathildis, in het klooster Munsterbilzen woonden. Het luidt:

tesi samanunga vvas edele unde scona
&ominum virtutem pleniter plena
(Deze (klooster)gemeenschap was edel en mooi
en buitengewoon deugdzaam.)

De reden dat we dit tekstje hier noemen, is dat een van de taalgeleerden die zich met de taal ervan hebben beziggehouden, Maurits Gysseling, van mening was dat de auteur uit de Overbetuwe afkomstig was. Later onderzoek van Jan Goossens heeft grote vraagtekens bij deze mening geplaatst. Het is hier niet de plaats om op de zeer ingewikkelde taalkundige discussie in te gaan. Maar de gedachte dat de Vlaamse monnik in Rochester op het vasteland een Overbetuwse collega in Munsterbilzen gehad kan hebben, is te bijzonder om niet te vermelden.

Op grond van het proefschrift van Edda Tille over de taal van de oorkonden van het Hertogdom Gelre uit 1925 en uit ambtelijke teksten uit Arnhem, Nijmegen en Tiel, krijgen we de indruk dat de schrijftaal van het rivierengebied er nogal oostelijk uitzag en dat na de vijftiende eeuw de westelijke invloed sterker en sterker werd. Oostelijke kenmerken zijn de vormen *ald* en *old*; de *ee* in plaats van *ie*, bijvoorbeeld in *breef* (brief), *leef* (lief); de spelling a voor o in *apen* (open), *taren* (toren) en *baven* (boven) en het kortblijven van een klinker in open lettergreep, zoals *etten* voor eten. We moeten voorzichtig zijn, want we kennen alleen geschreven bronnen. Alleen met betrekking tot de overgang van *ol* + *d* of *t* tot *ou* hebben we het al genoemde 17de-eeuwse getuigenis van Arend van Slichtenhost: 'Want daar men hier *golt, holt, zolt,* zeght, gebruijken de anderen *goud, hout, zout*'.

Hier is de plaats voor een citaat uit J. te Winkel. Zijn opstel over 'de taal van den Gelderschman' uit 1926 besluit hij als volgt:

> 'Of in de Betuwe nu nog iets van die oude taal is blijven naklinken, en of daar nog altijd het nakroost der oude Bataven dit voorvaderlijk erfgoed eenigszins ongeschonden heeft kunnen handhaven, wij weten het niet. Maar zijn zij inderdaad gesproten uit het bloed, dat eenmaal waagde tegen de machtige Romeinen op te bruisen in den strijd voor de vrijheid, dan verdienden zij ook, dat wij ons laatste woord aan hen wijdden, want dan zullen zij ook niet nalaten hun vrije woord in nauw verwanten tongslag te doen klinken, telkens wanneer het de verdediging geldt van de onafhankelijkheid dier eenmaal 'leeghgelaete pleck, die Maes en Ryn en Oceaan omhejnen met hun fiere baeren' en waar wij nu door de geliefde Vorstin van onzen tijd de 'achtbaere kroone' zien dragen, die onze dichter Hooft reeds in zijne verbeelding zag en in zijn treurspel van den uittocht der Bataven deed verwachten door het voorgeslacht.'

Te Winkel zinspeelt hier op het drama *Baeto* van de zeventiende-eeuwse dichter P.C. Hooft, die in dit treurspel de ontstaansgeschiedenis van Nederland beschrijft, waarvan de Betuwe de kiem is:

Voor U, de Goden onbelaên
Een leêghgelate pleck bewaren.
Die Maas en Ryn, en Oceaan
Omheinen met hunn' fiere baren.
Aldaar een' achtbare króne verwacht
Voor uw nageslaght.
Daar zult ghy stichten vólck bequaam,
Om alle eeuwen door te duuren.
Baetauwers eerst zal zyn hunn' naam:
Hollánders nae, met hunn' gebuuren:
Het welck in vreed, en in óórlogh, in al
Uytmunten zal.
(Baeto, editie Veenstra (1980), vers 1423 vv.)

De politieke ontwikkelingen in de tweede helft van de zestiende eeuw, met name de opstand tegen Spanje, de val van Antwerpen in 1585 en de breuk met de zuidelijke Nederlanden die daar een gevolg van is, veroorzaakten naast een politieke en economische ook een culturele ommekeer. Holland, met Amsterdam als machtige stad, werd het centrum van handel, nijverheid en cultuur. De wordende Nederlandse eenheidstaal ontwikkelde zich in een krachtig tempo en een hoogtepunt was de verschijning van de nieuwe Nederlandse bijbelvertaling in 1637. Het was vooral een schrijftaal, die nieuwe eenheidstaal, want de spreektaal bleef regionaal gekleurd. Uit de getuigenissen van Johan Winkler over de negentiende eeuw blijkt duidelijk dat dialect steeds meer een sociale zaak werd; de hoogste en hogere standen, de beter opgeleiden bedienden zich van de dicht bij de schrijftaal blijvende beschaafde omgangstaal en naarmate de beheersing van de gesproken standaardtaal toenam, boetten de dialecten aan belangrijkheid in. Dat betekende echter niet dat ze verdwenen, ze verloren domeinen en in de luwte van de kleine dorpsgemeenschap, de werkplaats en het gezin bleven ze voortbestaan. Sommige dialectkenners zagen in de opkomst van de spoorwegen een groot gevaar voor het regionale en plaatselijke dialect; afstanden telden niet

meer en een toenemende mobiliteit deed de grenzen vervagen. De al vaker aangehaalde Karel Lantermans, kenner van het Overbetuws dialect, noemde als een van de oorzaken van de toenemende vervlakking – hij sprak met een Duitse term van 'Ausgleich', tegenwoordig zouden wij 'nivellering' zeggen – de mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog: 'Hier hebben vooral schuld de oorlogsjaren, of liever de mobilisatie-jaren, want het zijn vooral de gemobiliseerden, die de algemeene landstaal hebben aangenomen. Als groote bezems hebben die jaren gewerkt. Zoo verdwijnt steeds meer de *ao* en maakt plaats voor de *aa*, al is 't dan met een neusklank' (*Driemaandelijkse Bladen* 20 (1923): 66). Later, gedurende de Tweede Wereldoorlog, werd de evacuatie van grote bevolkingsgroepen gezien als een reden voor dialectverlies. Toen kwamen grote groepen Nederlanders voor het eerst in aanraking met dialecten in tot dan toe hen onbekende streken en waren ze gedwongen op het algemeen Nederlands over te stappen.

In 1934 deed Hol onderzoek naar de *gij-jij*-grens, in 1936 berichtte ze er opnieuw over, bijna vijftig jaar later deed Keij het onderzoek nog eens over en hij moest vaststellen dat die zo belangrijke grens in al die jaren niet veranderd was en dat geldt eigenlijk voor al die grenzen die door ons gebied lopen. Het dialect is er nog, maar het aantal sprekers neemt gestadig af en de eentalige dialectspreker van de negentiende eeuw werd tweetalig in de twintigste: afhankelijk van de situatie (met wie, waar en waarover) bedient hij zich in het ene geval van zijn dialect en in het andere van de standaardtaal. Hoe beter iemand tweetalig is, met des te meer gemak kan hij zich met zijn dialect, dat immers op geen enkele wijze meer een bedreiging is voor zijn carrière, bezighouden.

De eerste studie over de dialecten van Zuid-Gelderland verscheen in de negentiende eeuw: N.G. Kist schreef 'Over de verwisseling van zedelijke en zinnelijke hoedanigheden in sommige Betuwsche idiotismen.' (In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 3 (1834): II: 277–300.) Gevolgd door Johan Winkler, met zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* ('s-Gravenhage 1874). In het eerste deel is het 19de hoofdstuk (blz. 317 vv.) aan Gelderland gewijd. Er is een vertaling van de parabel van de verloren zoon in het dialect van de Overbetuwe opgenomen van niemand minder dan J.J. Cremer. Verder is er een in het dialect van de Tielerwaard. In 1885 publiceerde J.C. Groothuis zijn al eerdergenoemde woordenlijst en schreef hij een grammatica die in handschrift bewaard is gebleven en op dit

moment voor uitgave gereed wordt gemaakt. Het gebied is ook royaal vertegenwoordigd in de twee oudste Nederlandse dialectenquêtes, beide uitgegaan van het Aardrijkskundig Genootschap, de eerste in 1879, de tweede in 1895. Er zijn vragenlijsten uit 1879 voor de volgende plaatsen en gebieden: Nijmegen, Overasselt, Land van Maas en Waal, Alfen-Dreumel, Hedel, Zaltbommel, Culemborg (inclusief Beesd, Renooi, Acquoi), Beusichem (inclusief Zoelmond en Asch), Buren, Maurik en voor de Nederbetuwe.

De enquête van 1895 is ingevuld voor: de Overbetuwe, van Gent tot Herveld, Hemmen, Leeuwen, Varik, Deil, Culemborg, Beesd, Zoelen, Maurik, de Nederbetuwe, van Tiel tot Geldermalsen.

Verdere bibliografische informatie is te vinden in: P.J. Meertens en B. Wander, *Bibliografie der dialecten van Nederland 1800–1950.* Amsterdam 1958. Met een *Supplement: 1951–1964* (interne publicatie Meertens Instituut) Amsterdam 1982. Verder wordt verwezen naar de Bibliografie van de Nederlandse Taal- en Literatuurwetenschap (BNTL), die uitgebreide gegevens verschaft vanaf 1965.

6. Houding tegenover het Zuid-Gelders van sprekers en niet-sprekers

Een van de boeiendste ondernemingen in de Nederlandse dialectologie is de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (*RND*). Dit is een in 1925 vanuit Gent (België) gestart project dat beoogde met éénzelfde dialectenquête in het hele Nederlandse taalgebied de dialectische verscheidenheid, vooral de klank- en vormverscheidenheid, in kaart te brengen. Er werd een vragenlijst opgesteld van meer dan 140 zinnen en losse woorden en vragen. Het project is tot een goed einde gebracht, en tussen 1925 en 1986 verschenen zestien kloeke boekdelen. Het waren geschoolde taalkundigen die via veldwerk een schat aan dialectgegevens verzamelden. De delen 9 (*Dialect-atlas van Noord-Brabant)* en 10 (*Dialect-atlas van Oost-Noord-Brabant, De Rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg)* hebben betrekking op ons gebied. Een van de toegevoegde vragen betrof de 'dialecttoestand', waarin achtereenvolgens gevraagd werd: Welke zijn de voornaamste wijken? Vertoont het dialect lokale verschillen? Wordt het beschaafd Nederlands gesproken? Met deze vraag wordt niet bedoeld of er personen zijn die beschaafd Nederlands kunnen spreken, maar of er zijn die het werkelijk doen, in hun familiekring en in hun dagelijkse omgang. De aantekeningen van Weijnen bij deze vraag zijn helder en kort: in de betrokken Zuid-Gelderse plaatsen is de positie van het dialect nog sterk en die van de standaardtaal zwak. Hier volgen zijn notities:

- Beesd: geen lokale verschillen; de burgers spreken ABN.
- Buurmalsen: geen lokale verschillen; ABN wordt er niet gesproken.

- Deil: geen lokale verschillen; onder elkaar spreekt men dialect.
- Est: geen lokale verschillen; er wordt weinig ABN gesproken.
- Geldermalsen: geen lokale verschillen; ABN wordt er een beetje gesproken.
- Gellicum: allen spreken hetzelfde dialect, dat scheelt weinig van dat van het kerkdorp Deil.
- Neerijnen: geen lokale verschillen van betekenis; ABN wordt er niet gesproken.
- Alleen voor Haaften worden lokale verschillen genoemd: Tuil spreekt iets anders,
- Hellouw spreekt totaal anders. Er wordt geen ABN gesproken.

Ook in Oost-Noord-Brabant, de rivierenstreek en Noord-Nederlands-Limburg is de positie van het plaatselijke dialect nog heel stevig. In het merendeel van de onderzochte plaatsen is van lokale verschillen geen sprake, en wordt standaardtaal gesproken tegen vreemden.

- Alphen: iedereen spreekt dialect.
- Batenburg: ieder kent het dialect en spreekt het.
- Bemmel: de hele bevolking spreekt dialect en naar omstandigheden in meer of mindere mate.
- Beneden-Leeuwen: geen lokale verschillen.
- Bergharen: geen lokale verschillen. Alle bewoners spreken dialect.
- Beuningen: geen lokale verschillen. Alle bewoners spreken dialect.
- Buren: geen verschillen binnen Buren wel, met Erichem en Asch.
- Doornenburg: iedereen uit Doornenburg spreekt dialect; geen lokale verschillen.
- Dreumel: geen verschillen; met bewoners van omliggende dorpen spreekt men dialect.
- Driel: geen lokale verschillen, iedereen kent het Driels en spreekt het meer of minder.
- Echteld: onder elkaar spreken de kinderen dialect. Langs de dijk een dialect met meer Tielse eigenaardigheden; dat was vroeger niet zo. De kinderen gaan in Tiel naar school.
- Ewijk: geen lokale verschillen. Alle bewoners spreken dialect.
- Heerwaarden: geen lokale verschillen. Iedereen spreekt dialect; sommigen doen hun best tegen vreemden zich uit te drukken in ABN.

- Heteren: alle autochtonen spreken dialect, sommigen met vermijding van de meest afwijkende klanken.
- Horsen: geen lokale verschillen.
- Huissen: iedereen die uit Huissen afkomstig is, spreekt tegen plaats- en streekgenoten dialect.
- Ingen: geen lokale verschillen
- Kerk-Avezaath: geen lokale verschillen.
- Kerkdriel: er wordt geen beschaafd Nederlands gesproken. Er is weinig verschil in dialect. In Veldriel zegt men vaker *taauw, taofel*; in Kerkdriel *vlie:s*, in Hoenzadriel *vlaes*, voor *vlees*.
- Kesteren: geen lokale verschillen. Bijna allen spreken dialect; steeds meer inwoners doen hun best ABN te gaan spreken. Vestiging van veel vreemden.
- Lienden: geen lokale verschillen.
- Maurik: geboren Maurikkers spreken dialect.
- Millingen: onder elkaar spreken alle inwoners Millings; het dialect van de Paltz (een buurtschap) is wat ouderwetser.
- Ochten: geen lokale verschillen, allen uit Ochten afkomstig spreken min of meer dialect.
- Oosterhout: iedere geboren Oosterhouter kent het dialect en spreekt het, tenminste als hij in Oosterhout is.
- Ophemert: geen verschillen; alle inwoners van Ophemert spreken dialect.
- Opheusden: geen lokale verschillen. Geboren Opheusdensen spreken Opheusdens.
- Overasselt: geen lokale verschillen. Iedere Overasseltenaar kent en spreekt dialect; sommigen gaan de meest afwijkende klanken vermijden.
- Randwijk: geen lokale verschillen.
- Rijswijk: geen lokale verschillen, iedereen spreekt Rijswijks; wanneer men tegen vreemden spreekt, probeert men ABN te spreken.
- Rossum: geen lokale verschillen.
- Slijk-Ewijk: iedereen die uit het dorp afkomstig is, kent en spreekt dialect.
- Tiel: geen verschillen; bijna allen van wie de ouders uit Tiel afkomstig zijn, spreken Tiels.
- Valburg: geen lokale verschillen. Alle bewoners spreken dialect. Iedereen kent en spreekt dialect, tenminste als hij in Valburg is.

- Varik: er wordt geen ABN gesproken door echte Variksen. Geen lokale verschillen. Wel met Heesselt: Varik zegt *bòtter*, Heesselt *bótter*.
- Waddenoyen: geen verschil; Passeway en Drumt staan onder invloed van Tiel. Inwoners van Waddenoyen spreken onder elkaar dialect.
- Wamel: geen lokale verschillen. In de wijk Moleneind wordt een dialect gesproken dat meer aansluit bij Dreumel.
- Weurt: geen lokale verschillen. Iedereen spreekt dialect.
- Wijchen: geen lokale verschillen. Iedere Wijchenaar kent dialect en spreekt het in de plaats zelf. Wel vermijden sommigen de meest van het ABN afwijkende klanken.
- Zoelen: geen lokale verschillen.

Lokale verschillen zijn er in de volgende plaatsen:
- Appeltern: ieder spreekt dialect. Dat van Blauwe Sluis wijkt af, de bewoners komen van de Waalkant, bijvoorbeeld Leeuwen.
- Arnhem: op Klarendal wordt er onder de oudere Arnhemmers nog veel dialect gesproken. Verschillen met de binnenstad zijn in de tekst aangegeven: de Nederlandse *aa* vóór *r* is op Klarendal verdonkerd tot *ao*, in de binnenstad is het een *eu*-achtige klank: *kloeur* voor *klaar*, *gevoeurlek* voor *gevaarlijk*, *joeur* voor *jaar*, *doeur* voor *daar*.
- Beek (Ubbergen): door de mensen uit Beek afkomstig wordt nog dialect gesproken. Het dialect van Ooy, Leuth en Kekerdom verschilt weinig van dat van Beek. De verschillen tussen het Beeks en het Groesbeeks en Nijmeegs zijn groter; die tussen het Beeks en het Zyfflichs [saeflek] zijn gering.
- Dodewaard: geen verschil tussen het dialect van Hien en Dodewaard; wel tussen het dialect van deze plaatsen en de buurtschap Welie.
- Gendt: kleine verschillen met Vlieren en Hulhuizen. Ieder die uit Gendt afkomstig is, spreekt dialect.
- Herveld: er bestaat geen verschil tussen het dialect van de verschillende gedeelten. Verschillen tussen het dialect van Herveld en Andelst bestaan niet; die tussen Herveld en Zetten zijn klein; die tussen het dialect van Herveld en Valburg en Ewijk zijn groot. Het dialect van het westelijk deel van Loenen is gelijk aan dat van Herveld (kinderen gaan in Herveld naar school); oostelijk deel gelijk aan dat van Slijk-Ewijk, waar de kinderen naar school gaan.

- Rhenen: het dialect van Achterberg verschilt iets van dat van de stad, *gullie* in plaats van *jullie*. De geboren Rhenenaren spreken dialect, tegen vreemden ABN.

Vestiging van vreemden, 'd'n import' en toerisme doen hun invloed gelden in:
- Deest: geen lokale verschillen. Veel import.
- Elden: geen lokale verschillen. Na de Tweede Wereldoorlog veel vreemden.
- Elst: geen lokale verschillen. Positie van het dialect verzwakt door vreemden en omdat veel mensen buiten Elst werken.
- Velp (bij Arnhem): geen lokale verschillen. Mensen uit Velp spreken dialect; veel toerisme, veel gepensioneerden van elders en intellectuelen.

Weinig dialect wordt er gesproken in:
- Oosterbeek: veel Oosterbekers onder elkaar spreken dialect, maar de import is talrijker dan de oorspronkelijke bevolking.
- Renkum: het dialect van de oorspronkelijke bewoners kan zich niet handhaven ten opzichte van het min of meer ABN van de import. De middenstand spreekt om commerciële redenen ABN tegen de toeristen. De ouderen spreken nog dialect, de jongeren niet meer.
- Wageningen: dialect wordt weinig meer gesproken, daar het grootste deel van de inwoners niet uit Wageningen afkomstig is.
- Zetten: de middenstand komt grotendeels van elders; door de Heldering-Stichtingen veel vreemden (impliciet lijkt mw. Hol hier te zeggen dat er geen dialect meer wordt gesproken).

Wat gezegd wordt met betrekking tot het stadsdialect van Nijmegen, is op zijn minst opmerkelijk, als het in verband wordt gebracht met de opmerking over Hatert:
- Nijmegen: het plat-Nijmeegs wordt weinig meer gesproken (opname 1952).
- Hatert: het dialect van Hatert wordt de laatste jaren sterk beïnvloed door dat van Nijmegen. De jongste informante (32 jaar) brouwt en maakt anlautende *z*, *v* en *g* toonloos als in het Nijmeegs; dat doet de 70-jarige niet.

Dit overzicht laat meteen zien welke plaatsen in ons gebied in die *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* behandeld worden.

Het is wederom Nol Hell die in zijn boek over het Millings glashelder en zeer zuiver aangeeft wat er ten aanzien van de huidige positie van het dialect aan de hand is. Hij doet dat binnen de context van een verhaal dat ik hier in zijn geheel citeer.

Dor kumt de wereld on

Der wördt vandaag den dag nie mer zo richtig Millings geprot as vroeger. Hoe zol da komme?

Erstes heure de blage vul meer Hollands as toe wij kleen wazze. Dur de radio, dur de tillevisie en van eur ealders! Went ik gleuf, dat de papa's en de mama's tegeswoordig mestentieds Hollands tegen eur blage praote. Of wat er vör deur git. Mar o-ns Vôt en Moet deje da toedertied èvvel nie.

Twiddes trèkke de minse vandaag de weald ien, mar as blaag ziende kwamme wij vroeger ummers nörnt.

Dordes zien der onderha-nd ok veul vremde minsen ien et dearp komme wone. Ge begriep zo wie zo nie, dat er nog Millings geprot wördt.

Wit ge, der wördt wel plat geprot, mar et richtige Millingse dialekt, da hur ge èvvel hôs niemer. En da vienk nog sunt! Went plat praote das één ding, mar ow ege streektaol gebrükke, is nog hil wa a-nders. Ik zal ow is en por veurbeelde gève:

Hollands	lidteken	ijverig	varken	koekjes	peettante
Millings nu	*lidteke*	*ieverig*	*vearke*	*kukskes*	*peetta-nte*
Millings toen	*lieksteei*	*kiebig*	*pog*	*pleskes*	*gaölemaöi*

Hèjje mien, begriep ge mien, verstôjje mien? As ge de Hollandse woorde alleen mar anders utsprèk nüm ik da: plat praote. Mar as gij de a-lde woorde, zus inkelde bejaorde minse ze nog kènne, wit te gebrükke, dan bewaor gij ôw dialekt en da is, vien ik, en goed ding. Now kan et èvvel ok onnut lastig zien, as gij wel ow Millings goed sprèkt, mar mèt et Hollands niet üt de vuut kunt. Toe wij nog blage wazze, ik vertelde et ow al, hörde wij wennig Hollands. Zwat de innige onraking met die taol vo-n op schôl plôts. Dan kos et gemekkelik gebeure, dat de Mèster een of a-nder woord gebrükte, wa gij zo gaaw nie plôtse kos. Da woord spulde ow dan dur de kop en te pas of te onpas krômde gij et dan lôtter üt.

Nes Nöl, en nèèf van mien. Wij wazze met o-nze ealders op bezuuk bij Ome Thee op de Pa-ls. Et was enne moie zondaggemiddag. Nöl en ik hadde wa op et earf gespuld en now zatte we üt te hechte op en hekke. Mien nèèf ha, deenk ik, op schôl wa opgevange aover hoe et hillal ien mekaor staok en ie had zich dur al die vremde woorde et een en a-nder ien de kop gehôld. Wor wij zatte keke wij üt aover et veald. De himmel was klaor en ge kos wied van ow af kieke. Achter Van Aorse zag ge wied ewèg blauwzig den Duvelsbearg schiemere. Midden ien et strakke himmelblaow schaof en hagelwit wölkske nor o-ns toe.
'Kiek', zèèj'mien nèèf, 'dor kumt de WERELD ôn.'

Nol Hell legde met zijn *Kuiere ien de Duffelt. Woorden, zegswijzen, anekdotes in de streektaal van de Duffelt naar Millingse tongval opgetekend eer het te laat is,* de basis voor de beschrijving van het dialect van Millingen; hij ging door met zijn onderzoekingen en in de loop der jaren publiceerde hij een hele reeks artikelen in het *Millings Jaarboek*, met de geestige titel 'Plat-bomen'. In aflevering 29, getiteld 'Hoe lang nog' wijst hij op het verdwijnen van woorden, omdat de zaken die ermee benoemd werden, er niet meer zijn of bij de huidige generatie niet meer bekend zijn. Zijn voorbeelden zijn:

bèèndel	kouseband
ba-ndel	hoepel
boksescheer	broekklem
borzeroen	werkkiel (boezeroen)
bruspot	voederketel
hinkelman	etensketeltje
siemesetje	frontje
boes	tweeënhalve cent-stuk, of halve stuiver
sükkerspek	laurierdrop
flatbus	proppenschieter
foekepot	rommelpot
grüsbak	kolenbak
hampelman	trekpop
ha-nkho-lt	slachtgalg, dwarshout waaraan het geslachte varken opgehangen werd
klingelbuul	collectezakje met een belletje eraan hangend, bevestigd aan een lange stok

wasbret	wasbord
erpelekèl	de grootste aardappel van de oogst
baös	wekkiel (buis)
staof	voetenbankje (stoof)

7. Alfabetische lijst van Zuid-Gelderse woorden

De keuze van de woorden is tamelijk subjectief. Uitgangspunt vormde het *Nederbetuws Dialectwoordenboek*; vervolgens is nagegaan of Van de Water (W), Van Os (VO), Van Woerkom (OB) of Hell (Hell) het woord of een soortgelijk woord ook kenden.

aartewippertje, klein vrouwtje

aauwer, leeftijd; W, VO *aauwewijze*, ouderwets

afleppe: *die is duk afgelept*, die is veel gekust

afrome, room (vet) van melk afscheppen

akelek, akelig; OB *ákelek*

andievieslag, zie *ruurum*

aontrekke, 1. (zich) aankleden; 2. aantrekken, ermee zitten: *ge mot 'oe eige niks aontrekke van die schempers*, je moet je niets aantrekken van die schimpkaarten; W *z'n eige aontrekke*, zich aankleden; Hell *ôntrèkke*

aorig, eigenaardig; W *aoreg*, 1. vreemd zonderling; 2. *aorig zijn* (*worre*) van: vies van iets of iemand zijn. *In de stad eet ik nooit gin vlees nie, ik zij d'r aoreg van*

arrewoet!, weg! (tegen een hond)

awattig, kinderachtig

baijere, 1. rondneuzen; 2. loeren (ook: *schume*); VO *bajjere*, ook: *banjere*, in het wilde weg

rondstappen, struinen, ergens lopen waar eigenlijk niet gelopen hoort te worden (gras-, akker- of onland); OB *bajjere, banjere,* rondstappen, zwalken, zwerven.

bajjerheer, banjerheer VO, iemand die opgedirkt in een nieuw pak of sjiek kledingstuk ten tonele verschijnt

banjere, in het wildeweg ronstappen, struinen

balduine, ravotten

bed: in 't bed zitten, kraamvrouw zijn

bedeen, meteen Hell; OB *bedeen, bedeend,* meteen

beheimd, stiekem; VO *behèèimd,* geheimhouding betrachtend, niet veel loslatend, gesloten; Hell *beheim,* geheimzinnig

beire, 1. een zeug laten dekken; VO *bere* 2. fig. geen land te bezeilen: *met die kjal is geen keuie te beire*

bère, zonder doel heen en weer lopen VO

bjèrtse, onbehouwen ergens doorlopen

beunings, schappen in een kast; VO *beun,* plank in kast

biezebrugge, ijsscholletjes trappen (ook: *koekloope* en *lèttere,* Hell)

bikkijrs, blikaars, ontvelling van het zitvlak; VO *bikaes*

booke, snel lopen, snel rijden

bosse, schatten

braandbesse, bramen; OB *brombèze*; Hell *brombèze*

broodmeule, gebit (ook *kakement*)

buize, veel drinken

daaps, achterlijk VO

daauwele, stoeien, lummelen, klieren, tot last zijn; VO *daauwele,* beuzelen, nutteloos rondhangen, lummelen, niet tot zijn doel komen, klieren, tot last zijn

dalduine, heen en weer lopen

deel, ongedefinieerd aantal: *een deel miense ginge er nie mee accoord*

dèèl, achterhuis; W *dèl,* deel (vloer); VO *dèèl,* dorsvloer; OB *dèèl,* deel, achterhuis, dorsvloer

denderclub, tennisvereniging: *ze weete van grutsighed en gekkighed nie mir wâ ze doen motte, ze zijn oover de Rijn op de denderclub gegaon. Daor meuge ze blooter loope dan hier*

deus, sluis

deus, domme, onnozele vrouw; W *deusje,* lijzige vrouw; VO *deus,* lijzig vrouwspersoon, doetje; VO *duske*; Hell *dutske,* onnozele hals

doerak, gemeen laaghartig mens of dier OB
drats, koffiedik, W; OB *drap*
dratskont, een dik en vet achterwerk
duitenaojer, vrek; OB *duitenäöier*, *duitenèjer*
duts, deuk, kneuzing W; *duts*, deuk VO OB Hell
dutse, deuken, kneuzen W; *dutse*, deuken VO
dutte, slapen
dweil, mannengek

effektiek, beslist (effectief)
ellewaor, textiel OB
endebeir, *èndevlot*, eendenkroos; W *endekrist*, eendenkroos; VO *èndevlot*; OB *èndefluts*

fannie, smeerpoets; VO: alleen in het gezegde: *'n fieze fannie*, smeerpoets, ook wel in zedelijk opzicht
fats, beroerte, Hell; OB *fats*, hartaanval, beroerte
fiemele, friemelen, peuteren, constant bewegen met de handen VO, Hell; OB *fiemele*, *friemelen*, prutsen, peuteren; Hell *fiemelig*, kieskeurig; W *fiemelkont*, treuzel, broddelaarster.
fiemels, onterechte klachten VO
fiepke, 1. speen; 2. condoom (ook kapotje); VO rieten of wilgen fluitje, speen op zuigfles, ventielslangetje, condoom; OB *luts*, speen, *lutse*, zuigen
fleir, klap: *ze verkoch hum un fleir, dâ hij finaol van de kaort was*; VO *flèèr*, 1. flink dynamisch, vrouwspersoon; 2. draai, oorvijg; Hell *flèèr* 1. onverschillige meid; 2. oplawaai
flère, gooien, smijten, scherend gooien; VO *flère*, gooien, met een zwaai wegwerpen, wegrennen; Hell *flère*, smijten
flet, boerenanjer voor ze werd veredeld; VO *lèt*; OB *flette*, *vlette*, tuinanjelieren, violieren
foedele, konkelen
foekse, 1. gemeenschap hebben; 2. hard slaan; VO hard slaan, stompen, houwen; Hell *oeks*: *blage mè rood haör wiere duk vör Rooie Foeks ütgescho-lde*, kinderen mer rood haar werden vaak voor Rooie Foeks uitgescholden
foepe, *foepere*, wippen, op en neer bewegen, gemeenschap hebben; Hell *foepere*, op en neer wippen
foerie, fut, pit: *ik het gin foerie mir*; VO *fuurie*, fut, pit
frats, rare gewoonte, kuur

frikkas, soort Betuws gerecht na het slachten van een varken, gemaakt van de restjes; Hell *frikkow*, hachee: *van da gesmörvel kunne we lekkere frikkow make*, van die slachtafval kunnen we heerlijke hachee maken.

furie, kijfachtige vrouw

galge, bretels Hell; OB *galg, gállig*, bretel

galgepinne, snijbonen

gaopaojeme, naar adem snakken

gar, visgaar, hengel; OB *gar, gard*, buigzame, rechte tak, hengel, lange kerel

gebooje: *ze staon onder de gebooje*, ze zijn in ondertrouw

gelp, mals, welig, welgevormd, fris, gezond, jong: *dâ's un gelp blumke*, dat is een frisse jonge meid; W *gellep*, welig; VO *gèlp*, welig mals (van gewassen); vol, mollig, welgevormd en fris (van vrouwelijke ledematen); OB *gèlp, gèllep*, mals, welig, welgevormd, fris; Hell *gèlp*, 1. welig; 2. rijp, gezegd van een steenpuist die op springen staat

gemuujig, meegaand VO; Hell *emuutlik*, gezellig, knus

genaoj, verzachting: *die zalf op de haand gif me genaoj*; VO *genaoi*, baat, hulp, steun, verzachting

goeje greij, zondagse kleding

gresvrèter, vegetariër

haandsènd, handvat

haauwdjèrn, aangenomen meisje; VO *haauwdaen*

haauwjong, aangenomen jongen; VO *haauwjong*; VO *haauwkijnd*, aangenomen kind

haonegenèj, hanenzaad in een ei

haor-enkels, kapot gelopen enkels VO; Hell *haor'inkele*, de enkels stuk stoten

hapsnurker, raar iemand; VO *hapsnoerker*

hartelijks, hartig, zout

heirdoen, heendoen, op eigen manier doorgaan, op zijn gemak doorgaan; VO *hèèrdoen*; Hell *hèèrdoe-n*; OB *hèèrdoen*, heendoen, op eigen manier doorgaan, kalm zonder ruzie met iemand te maken

heirkomme, heenkomen: *hij zoch un goed heirkomme.*

hels, kwaad

hoendrik, plukmand met hengsel voor kersen en pruimen OB; VO *hoender*, lange, schuin uitlopende hengselmand voor het plukken van zacht fruit (bessen, krozen, kersen, pruimen enz.)

hoerekeesje, windhoosje

hoggerop, stroomopwaarts; VO *opvaerrig*

holsteiner, grof vrouwspersoon; VO *holstènder*, onrustig (vrouw)persoon, druk in de weer, maar weinig doelgericht

hompus, lomp iemand, iemand die mank loopt

hoônwuus, 1. koeienziekte; 2. door het dolle heen. Ook:

hoôndol, horendol; OB *hônwoes*, *hôrnwoest* woest van voornamelijk scharige ossen en ook bij jonge vaarzen

huisscheet, huismus; OB *huuskroet*, mus; VO *huwsklèts*

hut, huis: *'k gao naor de hut*, ik ga naar huis; OB *ik gaoj nor de hut*, ik ga naar huis

ieletjes, slecht

iesend, 1. bn. geweldig: *un iesende groote koppel mit spraauwe viel in de kjersebongerd*; 2. bw. heel erg: *giestere was ut iesend slech weir*; VO *iezend*, ijselijk, ontzettend; OB *iezend*, erg, bar, ontzettend, ijselijk

ievers, iewers, ergens anders, elders; W *iewers*, ergens

inboome, met een roeiboot de sloot invaren (ook: *vrikken*)

inschudde, inschenken VO; Hell *ienschudde*

intelektie, intelligentie, verstand

jarremieje, zeuren

juin, ui; W *zo gek as ennen juin*, stapelgek; VO *juwn*; OB *look*, ui, uien; Hell *lukskes*, uitjes

juine, 1. slaan; 2. met de auto hard rijden, scheuren; VO *juwne*, gooien, smijten, slaan, hard rijden

jupper, vissersjas

kaam, *kaam krijge*, geslachtskenmerken beginnen te vertonen: *ze kreeg de kaam*, ze werd volwassen; VO *aam krijge*, doorgroeien in de puberteit, geslachtskenmerken beginnen te vertonen; Hell *kaom*: *der zat kaom op de iengemakte erdbèze*, er zat schimmel op de ingemaakte aardbeien

kakement, gebit (ook: *broodmeule*)

kaonis, plukmand voor hardfruit, vaak met jute bekleed; W *kaones*, zeker soort mand; VO *kaones*, plukmand; 75 cm. hoge, enigszins gebolde mand, vaak inwendig met jute bekleed en zonder vast hengsel (zoals bij de *hoender*), gebruikt voor het plukken van hard fruit (appels, peren, enz.)

karbies, tasje

karbaonus, groot huis, troep, zaakje

kas, helemaal: *kas kepot*; *kas rot*, gans, helemaal kapot, helemaal verrot; VO *kaes*, erg, versterkend bijwoord: *kaes verrot*, totaal verrot; OB *kats*, helemaal, geheel; Hell *kats*: *de klump zien kats verslete*, de klompen zijn totaal versleten

kasgenaoje, gasconnade, opschepperij, verwaandheid; W *kasgenaode*, zwetserij, grootspraak; OB *kasgenaode, kasgenaoj*, opschepperij, verwaandheid; Hell *asgenao'de*, kouwe drukte; Hell *kasgenao'degek*, dikdoener

kaveet, planken hut

keen, kloof in de hand

keps, blut, platzak; VO *kèps*; OB Hell *keps*

kielabokkie, niet goed wijs

kjersescheer, niet bestaand ontgroeningsvoorwerp dat spreeuwenjagers ergens moesten gaan halen (ze werden daarbij van het kastje naar de muur gestuurd); OB *kersescheer*

klug, *een klug minse*; W *klocht, klucht*, troep; OB *kloch*, zwerm (vogels), grote groep (mv. *klochte*)

knoeper, kruisbes (ook stekbes); OB *knoeper, knoepel, knoebel* (ook *stekbèès*)

Koes-koes, zie *ruurum*

laabes, lang iemand; VO *labes*, mannelijk geslachtsdeel; lang lummelachtig manspersoon, niet uitblinkend door intelligentie; OB *labes*, *laobes*, lummel, lobbes, lul; Hell *la'bes*, lummel

laplazerus, heel hard: *ik hâ me ut laplazerus gewaarkt um de boel op tijd veur mekaor te krijge*

lapzwans, nietsnut, onbetrouwbaar persoon, dronkelap; VO *apswaens*, minderwaardig, liederlijk persoon; OB *lapzwans*, minderwaardig, onbetrouwbaar persoon, dronkelap

lauw, zeelt; W *ouw*, zeelt: *'t gebeur nie duk de me louw vange opte Maos, die heet eer den aord nie, die mot modder hebbe*; VO *louw*

lèègeruit, stroomafwaarts (vgl. *hoggerop*, stroomopwaarts); VO *afvaerrig*

leejigheid, smoes; VO *leeighèd*, gehaaidheid, slimmigheid

leeke, soort groente dat op de polder gevonden werd

liemeneere, feestelijk drinken, ook: druk praten VO

lieterig, gemeen, ruziezoekend

lijf, buik; *pijn in ut lijf*, buikpijn; OB *lief*, lijf, buik

loejer, ovendweil

loejer, hard schot: *de keeper gaf me un loeier*

loerie, slechte koffie VO

luchte, bijlichten met een lamp 2. luchten; W *luchte*, bijlichten; VO *luchte*, met kaars of zaklamp schijnen, bijlichten OB; Hell *stalluch*, stallamp

lullekjal, bij de brandweer de chauffeur die de brandspuit naar de brand rijdt

maltererere, mishandelen

maontieneere, instand houden, bezit goed onderhouden; VO *mèntenere*, verzorgen, met zorg in stand houden; waarderen en daarvan metterdaad blijk geven (met betrekking tot personen): *dè miens wor nie gemènteneerd in die huwshaauwe*, die vrouw wordt niet in ere gehouden in dat gezin

medemiens, echtgenoot, echtgenote

meleur, ongeluk, defect

mietert, taaie donder, rotzak, smeerlap, ondeugend persoon; OB *mieterd*, taaie donder, rotzak; W *mieterjage*, zeuren, zaniken; OB *mieterig*, klein, vervelend, lamlendig, kwaad, woest; Hell *mietrig*, kwaad, nijdig, giftig; Hell *mietrige*, de kleinste, jongste: *wa git de tied toch gaaw, vrouw Pôsse, now lupt de mietrige ôk al wer*, wat gaat de tijd toch vlug, vrouw Pasen, nu loopt de kleinste ook al weer; Hell *ietzak*, kleine deugniet

modeltreeje, zich als showbink gedragen

monika, harmonica, accordeon OB

moppers, grote witte bonen (ook *smousbônne*); OB *moppers*, dikke snijbonen; OB *mopbône*, grote witte bonen

murf, 1. merg; 2. rot hout; 3. gaar gestoofd; W *murreg*, merg; OB *murf*, merg, rothout; Hell *mörfpie-p*, mergpijp

nagel, *knagel*, 1. spijker; 2. sering; OB *nägel*, nagels; Hell *nagelbloeme*, seringen

nakend, *naks*, naakt OB; W *riemeke naokens*, moedernaakt: *schaamde ou nie, de ge daor priemeke naokend vlak aon den bol gaot zwimme*; VO *nakend*, *naks*; Hell *naks*, naakt, bloot, zonder mantel aan

naksekontekamp, nudistenkamp

nije wèèk, volgende week; W *in de nije week*, in de volgende week; VO *ijwèèk*

nonkel, misbaksel van steen

nöje, 1. nodigen, uitnodigen; 2. uitdagen; VO *neuie*, nodigen, uitnodigen; Hell *neuie*; OB *neuie*, *nööje*, noden, nodigen, uitnodigen

nuije, uitdagen

nummeraosie, nominatie

onbehoks, onbehouwen, grof; OB *onbehóks*, onbehouwen, grof, ruw; VO *onbehuutst*

onbekwaom, dronken; VO *nie bekwaom*

ont, smerig, vuil; W *ont*, vuil, smerig. Ook in morele zin geslepen, doortrapt: *ik vijn 't 'n onte streek*; VO *ont*, vuil, smerig, vies; OB *ont*, vuil: *onte vúllik*, vieze vuilak; W *onteg*, als *ont*; W *onteghed*, doortraptheid, sluw overleg; W *onterd*, sluw, doortrapt mens; VO *onterd*, iemand die vuil is of iets vuils aan het doen is. Wordt ook in zedelijke zin gebruikt; VO *ontere*, iets vuils doen, knoeien. *Geonter*, vuile bezigheid; *verontere*, bevuilen, smerig maken; W *onterek* = *onterd*

onterik, 1. smeerlap, viezerik; 2. klein kind; VO *onterik*, viezerd

ooverrijnse, iemand van over de Rijn

ooverwaolder, iemand uit het land van Maas en Waal

opstooke, cremeren: *Klaos de Pier is in Beuninge opgestôkt.*

paijepoel, paddestoel; OB *pajjepoel*, *pojjepoel*, paddepoel

peir, klap; VO *père*, slaan, lopen; OB *pèère*; Hell *père*, erop losslaan

pienantie, strafschop

pierkendons, perzik

pinneneuker, bekrompen persoon; VO *inneneuker*, hebzuchtig, bekrompen persoon, gierigaard. ook: *pinteneuker*

pitjeskaas, komijnekaas

plemets, zweren; VO *plamaets*, klodder; Hell *plamats*: *lôp nie te kort bij de beeste, drek hèj en plamats op ow kleer*, loop niet te dicht bij de koeien, dadelijk heb je een klodder op je kleren

pleskes, koekjes; OB *pleske*, koekje; Hell *leske*, koekje; *sinterklaospleske*, speculaasje

poelke, rommelen in de buik

poeterig, vuil; VO *poesterig*, niet helder, enigszins bevuild, smoezelig; OB *poesterig*, smoezelig, huiverig

poetzak, vervelende kerel; VO *poetzak*, gemeen individu, laag sujet, rotzak; Hell *poe'terig*, groezelig; Hell *poetje*, slons

potlooie, 1. een kachel zwart maken; 2. samenwonen zonder getrouwd te zijn

Pruis, Duitser

range, bonen van de draden ontdoen; VO *raenge* Hell *renge*; OB *range*, *ränge*, *renge*

rapelesant, plaatsvervanger; VO *rappelesaent*; OB *rappelesant*

raauwe andievie, zie *ruurum*

rauze, 1. schatten; bij b.v. een koop 2. ruw voetballen; VO *ruwze*, vee, zonder voor elk

dier afzonderlijk een prijs te bepalen, groepsgewijs kopen of verkopen; OB *roes*, *ruus*: in de roes verkopen, ongeteld en zonder vaststelling van gewicht of hoeveelheid verkopen

règenvèger, ruitenwisser

roets, op -, van huis zijn: *ze zijn duk de roets op*

roggetunnis, roggebrood; OB *ruij*, schommel; W *russekok*; VO *rööi*; OB *rùi, reùi, rùil, reùl*

ruije, schommelen; W *russekokke*; VO *rööie*; OB *rùie, reùie, rùile, reùle*

ruis, iets kopen zonder het gezien te hebben: *in de ruis koope*; VO *ruws*: *in de ruws kope of verkope*, vee kopen of verkopen zonder over elk dier afzonderlijk te onderhandelen

ruurum, gerecht van andijvie: *tigge ruurum zegge ze ook koes-koes, stampie, andievieslag, slunger um de moel en raauwe andievie.*

schavotte, ravotten; VO *schavierrig*, ondeugend, op streken uit; VO *schavierrighèd*, kattenkwaad, kwajongensstreken, ook vandalisme; OB *schavierig*, brutaal, streken en kattenkwaad uithalend

schifte, uitzoeken, sorteren; VO *schiftig*, keurig, netjes in orde

schik, pret, plezier; VO *schik*, pret, plezier, welbehagen; W *schik*, schik hebbe, tieren, goed kunnen aarden; OB *schik*, pret, plezier, lol

schink, voorham OB; Hell *schink*, ham

schoeks, scheef Hell

sèter, nicotinevocht; VO *eter*, eczeem, schilferige huiduitslag; OB *sèter*, tabakssap; Hell *seter*, 1. blubber; 2. pruimtabaksap

sewijle, somtijds VO; Hell *smèèis*

sjoeks, grote hoeveelheid; VO *sjoeks*, versleten, lawaaierig voertuig; Hell *sjoech(t)*: *dor lupt en hele sjoech hearfshaone vör de meziek üt*, daar loopt een hele troep jongvolk voor de muziek uit

slunger um de moel, zie *ruurum*

smausjasse, veel eten en niet praten

smousbônne, grote witte bonen (*moppers*)

smouzebônne, dikke snijbonen; OB *smouzebônne*, dikke snijbonen

smout, reuzel VO

smoutbal, oliebol gebakken in vet van geslacht varken

speek, spaak van een fietswiel; OB *spèèk*

spèlke, loeren, met grote ogen toekijken, gluren; VO *spèlke*, met grote ogen toekijken, gapen; Hell *spèlke*, gluren

spiertse, spugen VO; OB *spierts*, spuug; *spiertse*, spuwen, een speech houden
spinze, verlangend uitzien naar; VO *spinze*, loeren op, uitkijken naar, vlassen op
spres, expres
stampie, zie *ruurum*
stekbes, kruisbes (ook *knoeper*); *VO stèkbes*; OB *stekbèès*
stiefels, laarzen; Hell *stevels*
strumpe, kousen

tegeswoordig, tegenwoordig OB
tempele, naar de kerk gaan
teun, tapkast VO OB Hell
toet, 1. zak; 2. gezichtje, mond; VO *tuut*; OB *tóét*, papieren zak; Hell *toe-t*, puntzak
tuutje, zakje

uitmaksel, smoesje; VO *uwtmaksel*
ullek, *ulling*, bunzing; VO *ulling*; OB *ulling*, *ullek*; Hell *ulk*, 1. bunzing; 2. otter: *hij stinkt as ennen ulk*
umtrekke, verkleden (vgl. *aontrekke*) OB; OB *uuttrekke*, uitkleden

vangertje, tikkertje ON *vangeltje*, *veingeltjes*, *vängertje*; Hell *vengere*, tikkertje spelen
vèèle, kunnen hebben, jaloers zijn; VO *fèle*, mankeren, schelen Hell; Hell *fèler*, tekortkoming
velette, anjers (zie ook *flet*, boerenanjer); OB *vlette*, *flette*; Hell *vlette*
verpierd, wormstekig OB; VO *verpierd*, wormstekig, lijdend aan ouderdomskwalen, afgetakeld; W *vrak*, van fruit: aangestoken, rottend.
vrikke, met een roeiboot de sloot invaren (ook: *inboome*)
vuil, kwaad, boos nijdig; W *vuil*, gemeen, doortrapt; *vuil worre*, boos worden; VO *uwl*, 1. vuil, rot bedorven; 2. kwaad, nijdig, woest; ON *vúúl*, kwaad, boos, nijdig; Hell *vül*, 1. onbevrucht van een ei gezegd, 2. vuil, 3. kwaad

waojer van de been, knieholte
waore, oppassen, zich hoeden voor; Hell *waor ow*, pas op!
weit, tarwe OB; VO *wèit*; Hell *wèèit*
weitebrood, tarwebrood OB; VO *wèitebrood*

zoeg, zeug OB Hell

zwak, lenig OB; W *zwak*, lenig: *ik zij nie zwak genog mer um zo hoog te klimme* VO, Hell

zwans, penis van een stier

zwats, grote hoeveelheid

zwik, groot aantal; OB *zwik*, hoop, stel, zooi

zwil, eelt; W *zwil*, eelt: *enen boer zal eer laast van 't zwil in z'n haan krijge, as ennen avekaot*; VO *zweel*; Hell *zweel*; OB *zwel, zweel*

Sommige dialectschrijvers hebben de neiging het dialect leuker te maken dan het is, vooral ook om de beeldende kracht ervan te laten zien. Zie bijvoorbeeld *broodmeule* voor gebit (OB), het lijkt een gelegenheidswoord. De Groesbekers genieten op dit punt enige vermaardheid; woorden als *memmegetuug* voor beha, *páánseknieper* voor corset en *huul-bessem* voor stofzuiger zijn beroemd. Ze worden meteen gerelativeerd door Driessens opmerking: 'woorden die ooit in een vrolijke bui gezegd zijn, maar die toch niet tot het dagelijks dialect behoren'.

Anders is het gesteld met moderne betekenissen voor oude dialectwoorden. Zoals *fiepke*, dat speen betekende en vervolgens ook ventielslangetje en condoom, of *potlooie*, samenwonen zonder getrouwd te zijn. Vergelijk ook *gresvrèter* voor vegetariër, *naksekontekamp* voor nudistenkamp, *opstooke* voor cremeren en *règenvèger* voor ruitenwisser. Het zegt iets over de levenskracht van het dialect.

8. Literatuur in het Zuid-Gelders

Zoals hiervoor al ter sprake kwam, is het Zuid-Gelderse dialectgebied een echt overgangsgebied, tussen oost en west en zuid en noord; het dialect kan met enige geringe inspanning redelijk goed verstaan en begrepen worden. Dat heeft invloed gehad op de Betuwse literatuur.

De Betuwe kende twee beroemde dialectschrijvers, die in hun tijd ook buiten het gebied zeer populair waren. Het zijn J.J. Cremer (1827–1880) en pater Bernard van Meurs s.j. (1835–1915). Het zijn typische vertegenwoordigers van de Romantiek, die een literatuur bracht die getuigenis aflegde van de liefde voor het dialect. Het gebruik van dialect blijft dan niet langer beperkt tot de stereotiepe genres, als het komische, het realisme, de idyllische stemming, aan heem en haard gebonden poëzie en stukjes in regionale kranten of het volkslied, aldus professor Weijnen in zijn handboek *Nederlandse Dialectologie* (tweede druk 1966). Het is overigens heel opvallend dat in de Nederlandse volksliedjes, zoals die verzameld zijn door het Meertens Instituut en gepubliceerd worden in de reeks *Onder de Groene Linde*, dialect een heel ondergeschikte rol speelt.

Beide schrijvers, Cremer en Van Meurs, waren lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Aan Cremer heeft Hugo Sanders zijn proefschrift gewijd: *Jacob Cremer* (Haarlem, Antwerpen), 1952. Bij gelegenheid van de honderdste sterfdag van J.J. Cremer in 1980 gaf H.J. Eijssens de bundel *Distels in 't Weiland* uit 1865 opnieuw uit in een prachtige facsimile-

uitgave, voorzien van een uitgebreide inleiding. In datzelfde jaar publiceerde Thijs van Woerkom zijn bewerking van de *Betuwsche Vertellingen* onder de titel *Schoefele ien de hof.*

Bernard van Meurs is gaan dichten toen hij kennisgemaakt had met het werk van zijn streekgenoot Cremer. Een andere overeenkomst was dat beiden buiten hun geboortegrond, Cremer in Den Haag en Van Meurs in Rotterdam, in hun oude dialect schreven en dichtten. Hoe populair Bernard van Meurs was, moge blijken uit het feit dat twee jaar na zijn dood de 27ste druk van het *Kriekende Kriekske* verscheen, 23ste-28ste duizendtal. Dat is een zeer hoog oplagecijfer voor een bundel gedichten in dialect.

Een beschouwing over de letterkundige bedrijvigheid in Gelderland verscheen in 1926 in het grote, door de provincie uitgegeven propagandawerk *Gelderland.* Het is van de hand van Johanna Snellen, lerares aan de hbs voor meisjes te Arnhem. In haar opstel 'Kort overzicht van Gelre's woordkunst' staat ze ook stil bij de Betuwe en besteedt ze aandacht aan Bernard van Meurs, Karel Lantermans, Attie Nieboer en J.C. van Wijk. Voor Cremer verwijst zij naar de officiële literatuurgeschiedenissen. Zowel J. te Winkel als W.J.A. Jonckbloet behandelen in hun grote handboeken Cremer uitvoerig als de schepper van de dorpsnovelle in de Nederlandse letterkunde. De Betuwse auteurs kregen ook speciale aandacht van Hol in haar grote boek over de Betuwe. De *Bibliografie der dialecten van Nederland 1800–1950* van P.J. Meertens en B. Wander verschaft ons verdere informatie.

Naast de twee 'groten' mogen A.H. de Hartog, die onder het pseudoniem Batavus tal van verhalen schreef, zijn zoon – eveneens – A.H. de Hartog (de vader van de bekende schrijver Jan de Hartog), K. Lantermans en J.C.W. Quack genoemd worden. Hol beschouwt Attie Nieboer als een belangrijk schrijver, die de Betuwse literatuur op een hoger plan heeft gebracht. Hij gebruikt het dialect in dialogen, niet in de beschrijvingen.

Van de generatie die na 1950 ging publiceren, de schrijvers van de twintigste eeuw, zijn de bekendsten: Johan van Os (Maas en Waal), Nol Hell (Millingen), Johannes van den Hatert, met de schrijversnaam Hannes (Nederbetuwe), Riem van den Berg (Andelst) en Thijs van Woerkom uit Oosterhout, die hiervoor al ter sprake kwam met zijn bewerking van Cremer; hij vertaalde een aantal fabels van De la Fontaine in het Overbetuws.

Dialectliteratuur blijft vaak tot de eigen streek beperkt; verhalen en gedichten verschijnen meestal in regionale bladen en kranten en het is heel

moeilijk om een compleet overzicht ervan te krijgen. Een centrale instantie die zich met de regionale cultuur bezighoudt en die documenteert, is er niet; we zijn aangewezen op alle beschikbare bronnen. Zo'n bron is de bloemlezing *Regiotaal: Mozaïek van Gelderse dialekten*, verschenen in 1976. Voor ons gebied zijn relevant de namen en de bijdragen van: H. Hafkamp, met twee verhalen in het Arnhems; J. Brinkhoff met een fragment uit een Nijmeegse vertaling van *Marieke van Nieumweghen*; John van Oss met een 'Predikatie' en een 'Meditatie' in het dialect van Druten; Willy van Oss, met 'Schriftlezingen', eveneens in het dialect van Druten; Rien van den Heuvel met een verhaal in het dialect van Beneden-Leeuwen; Johan van Os met twee verhalen in het dialect van Boven-Leeuwen; en Nol Hell met een verhaal in het Millings.

R. van Hoften, F. Janssen en W. Janssen gaven een bundel Nijmeegse verhalen en liedjes uit: *Huus toe lillekerd. Liedjes en verhalen uit en over Nijmegen* (Nijmegen 1985).

Cremer en Van Meurs hadden hun succes ongetwijfeld te danken aan het feit dat ze in een soort namaakdialect schreven. Sanders zegt er dit van:

> 'Het is bovendien niet ondenkbaar, dat Cremer het dialect bewust min of meer vervormd heeft. Behalve voor onverstaanbaarheid had een dialectschrijver zich te hoeden voor een realisme, dat de publieke smaak nog niet kon verdragen. Het was overigens ook niet zo'n ramp, dat zijn dialect alleen maar uit de verte de werkelijkheid benaderde. Voor taalkundigen en allen, die het Betuws goed kennen, moge dit kunsttaaltje ongenietbaar zijn, voor de gemiddelde Nederlandse lezer was het even 'vreemd' als het echte Betuws. Hij kwam bij het lezen, en vooral bij het luisteren naar Cremer's voortreffelijke voordracht toch wel onder de indruk van dit lieve, smeuige, zo echt landelijk klinkende taaltje, en.... hij verstond het tot zijn blijde verrassing zonder veel moeite.'

De eerder genoemde Batavus (pseudoniem van A.H. de Hartog) was in zijn Betuwse schetsen 'Uut 't lêve' zo realistisch geweest (niet alleen wat het gebruik van dialect betreft, maar ook met betrekking tot de beschrijving van zijn personages) dat veel boeren zichzelf in zijn verhalen herkenden en dat hebben ze de schrijver hoogst kwalijk genomen.

Lantermans heeft in een artikel in *De Nieuwe Taalgids* van 1918 felle kritiek geuit op de wijze waarop Cremer met het Overbetuws dialect omging.

Het komt er ongeveer op neer dat hij de klok heeft horen luiden maar niet weet waar de klepel hangt. Lantermans voert een Betuwse jongeman op die hij een bundeltje van Cremer te lezen had gegeven en die na lezing getuigt: 'Die kjel die dà gemakt het, prót krek as Dorus Kampe'. En deze Doris Kampe 'is een Hollandsche jongen die een boerderij op ons dorp geërfd had, er nu reeds een jaar of 15 woont en de taal heel aardig begint te leeren. Maar hij wil zijn: meer Betuwsch dan de Betuwnaar, plus royalist que le roi, hij is à la Cremer'. En dat is een heel rake typering, want wat Cremer in Lantermans' ogen fout doet, is dat hij van álle *ij's ie's* en van álle *ui's uu's* maakt en dat zijn woordgebruik soms dat van een stadse intellectueel is en niet van een Betuwse boer, woorden als *olijk*, *wuft*, *sneu* kent het dialect niet en de handen van een Betuwse boer kunnen nooit *vuul* zijn, maar *smerrich*, want *vuul* betekent 'kwaad'. *Melk* in de thee laten drinken is ook zo'n blunder, want *melk* is karnemelk; het kwam hiervoor al ter sprake. Lantermans' conclusie is: 'Cremer heeft op zijn studeerkamer een Betuwsch dialekt gemaakt'.

Is dit verwijt terecht? Het is nooit Cremers bedoeling geweest het Overbetuws dialect voor het nageslacht nauwkeurig vast te leggen; hij heeft dorpsverhalen willen vertellen en, zoals zijn tijdgenoten getuigden, als hij zijn verhalen voordroeg, hoorden ze het Betuwse dialect. In de prospectus die zijn uitgever, P. van Santen te Leiden, rondstuurde ter aankondiging van de verschijning van zijn *Romantische Werken*, heet het: 'Cremer moet men eerst lezen, dan hem zelf hooren in zijne ongeëvenaarde voordracht, dan nog eens overlezen'. Hiervoor bespraken we de woordenlijstjes die aan de heruitgave van de bundel *Distels in het weiland* waren toegevoegd. We hebben deze vergeleken met de andere dialectwoordenboeken en moesten vaststellen dat eigenlijk alleen de vorm *balkenbrie* niet deugde en het meervoud *weerden* in plaats van *weerdes*.

Keij heeft in zijn lijvige proefschrift, *Onderzoek naar de dialectgrenzen en articulatorische verschillen in het Middennederlandse rivierengebied*, de Betuwse schrijvers G. J. Peters en M.J.H. van Doorne uitvoerig geanalyseerd. Hij vergeleek het dialectgebruik door Peters, die van 1914 tot 1939 hoofd van de school te Kerk-Avezaath was, met de uitkomsten van zijn eigen onderzoek ter plekke in de jaren zeventig. Keij moest vaststellen dat de schrijver Peters in het algemeen zuiver dialect heeft geschreven; er zijn een paar ontsporingen, maar de algemene indruk is heel positief. Karel Lantermans verweet Cremer, zoals we hiervoor zagen, dat hij de Betuwnaar woor-

den in de mond legde die hij van zijn leven niet zou gebruiken. Dat verwijt treft ook Peters volgens Keij, waarschijnlijk omdat zijn stijl soms al te verheven is. Zo gebruikte hij *hen* in plaats van *hùllie*; *noch.....noch* en niet *gin*; een woord als *thans* neemt de echte dialectspreker nooit in de mond, hij zegt *nou*, en dat geldt ook voor *verbroedering* als bedoeld wordt *'t mè mekaor ins zijn.*

G.J. Peters, die met zijn initialen GJP als pseudoniem een Betuwse dialectrubriek verzorgde in de Amsterdamse krant *Het Handelsblad*, schreef zijn verhalen geheel in dialect, M.J.H. van Doorne bezigde het dialect alleen voor wat werkelijk door zijn personages gezegd werd, in de directe rede. Dat had tot gevolg dat hij vooral de echte, dagelijks hoorbare taal op had te schrijven, en Keij kon ook vaststellen dat het dialect van Van Doorne heel zuiver is; hij vergeleek een drietal verhalen met het enquêtemateriaal uit de jaren zeventig voor het oostelijk deel van de Tielerwaard en de Nederbetuwe.

Peters was voor Van Doorne de insprirator geweest tot het doen uitgeven van zijn eigen vertellingen. Hij getuigt dat in: *Achter den Waaldijk.*

> 'Mocht ik mij bij het voordragen van deze en andere Betuwsche vertellingen al steeds hebben mogen verheugen op een aandachtig en dankbaar auditorium, tot het op schrift stellen ervan zou ik niet gekomen zijn zonder mijn kennismaking met den bekenden novellist en declamator, die zich in zijn van leven sprankelende bijdragen in *Het Handelsblad* bescheidenlijk pleegt aan te duiden met de initialen GJP. Het was voor hem en op zijn aandringen dat ik deze humoristische vertellingen opschreef. En toen niet alleen hij vond dat "t zund zou wèze âs die verhaole nie' wiere' ûtgegeve", maar ook anderen tot oordeelen bevoegd, die meening onderschreeven, heb ik dien stap dan maar gewaagd'.

De moderne schrijvers hanteren het dialect zo zuiver mogelijk en richten zich op het lezerspubliek dat vertrouwd is met de streektaal, dat zijn naast de streekbewoners degenen die voor hun broodwinning gedwongen waren elders in het land te gaan wonen. Heimwee en nostalgie houden bij hen de belangstelling voor het streekeigene, de taal en de geschiedenis levend.

Dialect in de krant

Hiervoor stond het als de gewoonste zaak van de wereld: 'G.J. Peters, die met zijn initialen GJP als pseudoniem een Betuwse dialectrubriek verzorgde in de Amsterdamse krant *Het Handelsblad*'. Zoiets zou vandaag de dag ondenkbaar zijn, de deftige *NRC Handelsblad* met een rubriek in Betuws dialect.

De regionale pers besteedde altijd al aandacht aan de streektalen. H. Entjes deed er in zijn boek *Dialecten in Nederland* (1974) verslag van. Hij wees op een kaart in handschrift van P.J. Meertens, die berust op wat thans het Meertens Instituut heet. Op deze kaart is aangegeven voor welke gebieden in kranten in de periode 1930–1940 bijdragen in dialect waren verschenen. Dat bleek in heel Nederland het geval te zijn met uitzondering van Utrecht en Zuid-Holland. Entjes deed eenzelfde soort onderzoek voor de periode 1960–1970. Hij ging uit van het verspreidingsgebied van de kranten en keek vervolgens geregeld of wel eens stukken in een van de dialecten werden opgenomen. Zijn uitkomsten leken veel op die van Meertens. Ook nu waren Utrecht en Zuid-Holland witte plekken, maar ook oostelijk Noord-Brabant, de zuidelijke helft van Noord-Holland en de Zeeuwse eilanden. Bij het onderzoek waren niet betrokken de plaatselijke huis-aan-huisbladen. Wel leerde een simpele steekproef dat daarin geregeld bijdragen in dialect voorkwamen, ook bijvoorbeeld in oostelijk Noord-Brabant.

Gelderland is goed vertegenwoordigd. Van de twintig kranten namen dertien regelmatig stukken in dialect op. De zeven kranten die niet meededen, verschenen alle op de Veluwe, maar drie van de dertien kranten met wel dialect verschenen op de Veluwe. Ook de Betuwe was hierbij. Gelderland sluit helemaal aan bij de oostelijke en de noordelijke provincies, die op het punt van dialectjournalistiek aan de kop stonden. Men kan voor het waarom van het wel of niet opnemen van bijdragen in de streektaal allerlei redenenen bedenken. Er spreekt zeer zeker waardering voor het dialect uit, maar ook belangstelling ervoor bij de lezers en dat waren niet alleen de sprekers van het dialect, maar ook de zogenaamde 'import', die de nieuwe woonplaats beter wilde leren kennen. Dat is de consumptiekant; aan de productiekant speelde natuurlijk ook het plezier een rol dat iemand beleeft in het schrijven in zijn dialect. Voor de uitgeefster van de krant was het geen kwestie van literaire kwaliteit, maar van populariteit bij de lezers.

Wat niet is onderzocht, is de zaak waarmee dit onderdeel begon: dialect in

de landelijke, niet-streekgebonden pers zoals *Het Handelsblad*, waarin Peters zijn Betuwse stukjes publiceerde. Zo schreef de al genoemde A.H. de Hartog onder het pseudoniem Batavus stukjes in dialect in het weekblad *Patrimonium*, bepaald geen streekblad. H. Daniëls, hoofd van de school te Andelst, had een Betuwse rubriek in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (thans *NRC*). Zijn rubriek droeg tot aan zijn pensionering de titel *ut Andelst* (uit Andelst) en erna *Andelst ut* (Andelst uit).

Merkwaardig is ook het geval van Den Dré, pseudoniem van A.A.L. Graumans, die in 1929 zijn *Brabantsche brieven* uitgaf (geschreven in het dialect van de omgeving van Breda) een bundeling van krantenstukjes verschenen in de *Enkhuizer Courant*. Woonden er dan zoveel Brabanders in Enkhuizen? Wat kan anders de reden voor dit soort bijdragen geweest zijn? Nader onderzoek zal het moeten uitwijzen. Meertens en Wander hebben in hun *Bibliografie der dialecten van Nederland* deze bijdragen in kranten en weekbladen niet opgenomen, vooral omdat ze het overzicht misten. Veel blijft zo tot de regio beperkt en volledigheid, de enige rechtvaardiging voor een dergelijke opname, bereikt men nooit.

9. Verhalen en gedichten

'We spraken 't eerst van Hanneke en daarom zullen we haar het eerst beschouwen; alleen wijzen we u vluchtig den vader? Hoe ie gunder zien eigen weike heujt, wijl ie oan Hanneke huus en veer had toevertrouwd'.

(*Verzamelde Werken*, XII. Amsterdam 1881, 1)

'Zoek maar niet langer. Hier, terzij van de deeldeur in 't onderhuis, is het kelderluik. Acht trappen afgeklommen, dan zijt gij beneden.
't Ruukt er stark. Noar jenever en bier. 't Meist toch noar bier; niet zoo fris as buuten, moar ook niet lillik, tenmienste a'j van bier houdt en dorst het.
't Is er donker genoeg; er valt een flauwe lichtstraal door het keldervenster naar binnen, want voor dat venster staat een plank'

(*Verzamelde Werken*, XII. Amsterdam 1881, 135).

'Zoek maar niet langer. Hier, terzij van de deeldeur in 't onderhuis, is het kelderluik. Acht trappen afgeklommen, dan zijt gij beneden.
't Ruukt er stark. Noar jenever en bier. 't Meist toch noar bier; niet zoo fris as buuten, moar ook niet lillik, tenmienste a'j van bier houdt en dorst het.
't Is er donker genoeg; er valt een flauwe lichtstraal door het keldervenster naar binnen, want voor dat venster staat een plank'

(*Verzamelde Werken*, XII. Amsterdam 1881, 135).

Bernard van Meurs s.j. (1835-1915)

Een van de meest ontroerende gedichten van Bernard van Meurs is wel het volgende:

''t Is met haor gedaon'
De dokter vuult 'et pulske slaon
En duut den vaoder stil verstaon,
Da't met z'n dochtertje is gedaon.

'Wa hêt de dokter oe gezeid?'...
"Hie zei ge bint 'en zuute meid!"
De vaoder keert zich um en schreit.

(Bernard van Meurs, *Kriekende Kriekse*. Achtste druk. Amsterdam 1952).

Heel populair was het humoristische gedicht 'Een aorig misverstand', dat op tal van bruiloften in het hele land werd voorgedragen, naar ik meerdere malen gehoord heb in het Westen van het land met de titel: 'Een aa-oor-ig misverstand'.

Een aorig misverstand
Het is één verrel jaors nog pas
Da't brulloft van Geurt Harmzen was,
En nou al hêt ie raozend spiet:
Went – om wa rejen weet ie niet –
Z'n vrouw wordt kwaojer alle daogen
En duut hum niks as sarren, plaogen.

En of ie gek zich prakkeziert,
En wat ie ook met haor prebiert,
En of ie 'hê?' zeit of 'wablief?'
Zij is 'en kruus, dâ lillik wief!
Kum, docht ie, 'k zal 'et toch maor waogen
En gao Pastoor z'n raod is vragen.

'Mins! (zei Pastoor) daor hedde 't nouw!
Ik zei oe: nêm haor nie tot vrouw,
Ze deugt nie, gleuf me, beste vriend!
Ge sloegt mien raod toen ien den wiend.
Kiek, wilde oew lot nie meer beklaogen,
Dan motte oew kruus geduldig draogen.'

'Is 't anders nie? (zei weer de boer)
Al valt 'et nòg zoo zwaor, zoo zoer,
Ik zal 'et draogen! 'k verwed mien kop!'
Hie gêft Pastoor de hand er op,
Geet weg en repetiert bij vlaogen:
Ik mot mien kruus geduldig draogen.

En krek dat ie zien huus ienkwam,
Daor spuugde zij weer vuur en vlam.
'Hierrr!' zeit ie, en ie pakt 'et wief
Met stevige ermen um 'et lief,
En nêmt z'n kruus op, um 't te draogen.
Gelukkig dâ gen minsen 't zaogen!

Lang draogt ie haor de deel ien 't rond;
Zij raost dâ't schuum stoeng op heur mond.
Erst toen heur kwaodheid was gedaon
Mocht ze op heur eigen been' weer staon.
Wa keek ze onthutseld en verslaogen!
'Geduldig (zei ie) mot 'k oe draogen.'

Nog éns maor is ze kwaod gewêst;
dâ was toen ook veur 't allerlest;
Went net precies as de erste keer
Nam ie z'n kruus en droeg 'et weer.
Siends wier zij beter alle daogen:
Hie had gen kruuske meer te draogen.

(Bernard van Meurs, *Kriekende Kriekse*. Achtste druk. Amsterdam 1952).

Nol Hell

Fijngevoelige lyriek, naast humoristische verhalen treffen we aan in het werk van Nol Hell uit Millingen. Het gedichtje 'Ingelke' is van een ontroerende eenvoud.

Ingelke

Op en por stuul sto-n et kiske
Et dèkselke örnt on de ka-nt
En ik op mien teje der nève
Keek heel èfkes aover de ra-nd
En Ingelke lag dor te slaope
De wengskes as kèèrse zo bleek
Ur henjes krampechtig geva-lde
Ik weet niet hoe lang ik zo keek
Mar dan wier den dèkkel geslaote
Twier tied vör den ingelemis
Zacht schrawde de moeder, gelaote
Um et niet te begriepe gemis
Vier kindere droegen et kiske
Veurop dor liep ik mèt et krüs
Et kienje dâ zong ien den himmel
De moeder, alleen, bleef ien hüs.

Als contrast het volgende korte verhaal:

D'n Tweedamper

Hei de Verweijes nog gekènd? Herman en Willem? Ze wônden ien en klèèin huuske nèven o-ns. As kiend gieng ik der wel is kuiere as ze bütte op de ba-nk zatte. Zillie hadde al vroeg enne radio. Zunne ut twee stukke. Den ontvenger sto-n binne en de luidsprèker hadde ze op de vinsterba-nk staon en et raam los. Ik weet nog van dén keer, dat de begreffenis van Kunnegin Emma wier
ütgezo-nde. Et wasse en por aporte kèls, de Verweijes. Wiljem zèèi noot veul, mar Herman des te meer. Dén as a-ltied ônt naöle en prebierde mien van alles wies te make. Aover ennen Peter-Blaos-ien-Den-Heerd en veul nie genoeg. En as ik zèèi: Kgoi nor hüs, dan kwamtie a-ltie met et indere sprökske: Dan braoi mar en müs, en dan lèg ge em op en steen en dan braoi ge der nog een...

Ze lie-pen en por keer daags nor den diek, zus a-lde schippers dün. Mar noot lie-pe ze neve mekaor, mar den ene en por trèèi achter den a-ndere. Herman
a-ltied vörop. Smèèis krege ze gezelschap van nen dorde: enen Albers, den ok bij o-ns ien de bürt wonde. Dén kos ien et lès van zien lève hôs niks mer zie-n. De Verweijes hadden ien de regel enne grote sigaor ien de mo-nd. En mar dampe. Jan Paol, ge kent em nog wel, de kapper, dén kos sleeg make! Ik zat er enne keer, toen ie de Verweijes ien en grote rookwolk vörbij et raam zag komme. 'Dor kumt den Tweedamper ôn', zèèi Jan en toe die zag dat Albers der achter-on sukkelde: 'En den bliendgenger is ter ok bij.'

Johan van Os

Iets van de tegenstelling stad–platteland komt tot uitdrukking in het verhaal 'De Tielse vaen Toone' van Knil van de Kiepelenberg, alias Johan van Os.

De Tielse vaen Toone

Onze Toon hè ok 'n mèèid, wieste dè nie? 'K ha èèiges trouwes ok nie gedocht tè tie labes nog slaags zû kòmme, zo'ne langen dèèrrem.

'N Tielse he'ie. 'K zeg, jong, wa mòtte nou mi 'n Tielse? En aes 't nog iets vrammes waar, ma zò'ne pennevleugel he'k nog noot gezien. God tèr, wa'n stopnaold, en pips kijke, n'en görrig, 'n kaes en kaol afgelebberd ding, 't is nog sunt vaen Toone. Waent ael zeg 'k 't èèiges, onze Toon is 'ne staatse'n heer, aessie aongetrokke n'is.

'K zeg, jong, dor kum gin start of steel vaen terècht, dor legde vaendaag of meerrege kap èn kogel bij, wa sû't, ae'ge mi zo'n gekke tieribus dur de weerreld mòt, daen wee'k 'm wel te hange.

Mar ael aovende die God gif, knèèitie op Tiel aon. 'K ha'm d'r èèiges ok ael 's zien hunsele, n'achter de port, mar ikke nog nerges gin èèrregt in. En toe kumpie d'r Wamelse kermis mee thuws, 'ne kop aes 'ne pijppot. Wim d'n ene n'over d'n aendere, godhèrrejezus, wa goenk tieje miens t'r op.

Zij verblikte n'of verblaauwde nie. Toon vit te fiets, laoi se d'r achter op en tuuit mi'n noodgang 't vèld in. 'K denk, siezo, de's afwèèrrek, ma mooi de pont over.

Heur 'k 'saenderdaags vaen de roomrijer aes tè se daor op 't vûrk vaen de Tien Hond wèl twee uur ha'n ligge jöörië.

'K zeg, jong, zè'k, hadde goeie schik gehaed, zè'k zo tusse deur en dulper tigge n'onze Toon. 'K wô m'n èèige nie dalek opsteuke nie. Ge kun zo'ne jong wèl over de moel hakke, ma daen zettie de kont vort heemmôl tigge d'n tuwn, dè witte vurruwt.

'K zeg, hur nou 's hier, Toon, zò'ne klutmik paest nie bij ouw pestuur. 't Hoef gin mols-

hommel te zijn, èn d'r meug grust 'n bietje zeui in zitte, mar 't mòt toch 'n bietje vaen 'w geleks zijn, wa gij? Nou is 't nèt Waet èn Haelfwaet.

Toe keekkie me mi z'n lang lèèine 'ne keer loens aon, èn witte wa'ie toe zè?

Klèèin aeppelkes hebbe n'ok 'n kreuske, ze'ie.

Daen zijde wel efkes geef uwtgeprôt.

Hannes Johannes van den Hatert

Dat het moderne leven en actuele zaken uit de streek hun weerklank vinden in de hedendaagse dialectliteratuur bewijst het verhaal 'Jomanda' van Hannes Johannes van den Hatert.

Jomanda

N den aauwe veiling van Tiel barstte ut van ut volk en van de biste, waant Jomandâ zou naos miense ok biste prehere beter te make. Pijrd, hond, tot un struisvogel toe kwame er naor ut Koninkrijk. Zo wor de aauwe veiling genuumd.Jomandâstaot en zit daorin un naogemakte hemel en de miense aonbidde heur. Doodzieke hemme nog un stille hoop.

Zo gonge Jan van Bart en zijn vrouwke Girreke uit Ek en Wiel ok naor ut medium. Hullies hond was hartstikke ziek. Ut dier had al in gin drie dage gevrete. Ut leek wel of ut stomme dier un sortement klem had. Ze wöre er al mee naor Hooidonk de veearts gewies, mar die gaf hullie weinieg hoop. Volgens hum was un spuitje ut eeniege middel wâ hum uit z n lije kon verlosse. Waant naos de pijn in z'n bek had ut dier ok nog un lamme heup en ut had de leeftijd nie mee. Hertha was twaolf jaore oud.

'We gaon nou wel mit onze Hertha, mar gij meug ok wel'es naor je eige laote kijke en je eige laote instraole. Gij klaag al vjertien dage, dâ'de pijn in de buik het', zee Girreke. 'Ja', zee Jan, 'ut is somswijle krek of er un hoerekeesje bij me in de buik zit. Ut lek dan wel of ik un kilo raosdonders naor binne hè gewaarkt. 'Nou wâ let jou um Jomandâun kirtje naor de buik van jou te laote kijke. Gij het toch niks mir te verberge. Misschien strijk ze er wel un kirtje over'.'Och vrouw, doe nie zo gek, zoiets doe Jomandâummers nie. Ze doe alleen mar bespreke en instraole. Meugelijk, dâun fles van dâingestraolde waoter al help.

Dâ strijke dee Huib van Alfe vroeger in Echeld ok. Miense, miense, dieje kjal kon er wâ van. Veul vrouwvolk het die van d'r kwaoltjes afgeholpe.'Groote kaans dâ ut nou ten aanderste umme is', plaogde Girreke.

Ondertusse was de hal van ut Koninkrijk hartstikke vol gerakt. Blijkbaor vuulde Jan wir un buikaonval aonkomme. Hij zat effe en stong dan wir op.'Hier', zee Girreke,'hier hedde

gij un plestiek zekske. As ut soms mis gaoi kun ge daor de boel in doen'. Opiens holde Jan naor de wc. Opgelocht kwam hij t'rug.

Toen Jomanda begon, gong Jan er vlak bij staon.'Wâ veur un hond goed is, help ok veur mij', risseneerde hij in zijn eige. Jomanda dee iesend heur best. Ze schonk veul aondach aon Hertha. Ut was krek of ut dier ut in de gaote had, dâ hij mit un bizonder iemaand te doen had en dâ ut geholpe wier.

Iniens kreeg Jan wir un aonval. Jomand keek gek op, toen ze Jan van heur vandaon zag holle. 'Hij is zeker bang, dâk hum op de taofel veur ut voetlich zal brenge', mompelde ze in d'r eige. Op die taofel löge al un kjal en un vrouw, die geheel van de weireld af wöre. De vluch van Jan mislukte. Hij was iets te laot en had wâ in de boks gedaon. Enfin de onderboks mar uittrekke en trok un deur Girreke meegegeve schone aon. De vieze dee hij in un plestiek zekske. Hij zoch wir gaauw de plek op, waor hij had gezöte.

Ut zekske, waor de vieze boks in zat, dee hij gaauw in de groote tas van Girreke, die stong bij hullie onder de taofel. Toen ze s middags naor Ek en Wiel t'rug gonge zee Jan: 'Ik hop mar dâ onze Hertha er un bietje beter van geworre is'. Ut dier lag op de achterbank te slaope.

'Enne', vroeg Girreke, 'hoe is ut mit jouw buik gegaon. hedde er nog las van? Het ze nog gestreeke?' Jan gaf er gin antword op. Hij vond heur mar flaauw. Effe laoter begon hij toch te praote. Jan zee: In de veiling kreeg ik vur de twidde kir un aonval. Toen ging ut faoliekaant mis. De vieze boks he k mar gaauw bij jou in de groote tas gefrommeld', 'Kjal, wâ waauwelde gij toch mit je groote tas. Ik heb helemaol gin tas bij me gehad.

Frans Kellendonk

Een modern schrijver als Frans Kellendonk (1951–1990), geboren in Nijmegen, gebruikte in zijn eersteling 'Bouwval' uit 1977 ook dialect bij de beschrijving van de bezoeken aan zijn grootvader die in Wijchen woonde. De stokoude knecht van deze grootvader, Theet Hundertmark, spreekt altijd dialect.

Iedereen schrok op, want er klonk een harde bons tegen de kamerdeur, die vervolgens openvloog en de immer breed lachende Theet onthulde. Er lag iets verontschuldigends in de manier waarop zijn tong boven zijn vier bruine ondertanden stond te trillen. Hij probeerde op één been zijn evenwicht te bewaren en hield een houten dienblad in zijn knokige knuisten, waarop een theepot, een suikerpot, een roomkannetje, zeven koppen, zeven schotels en zeven lepeltjes stonden te rinkelen. 'We zien glad vergeten koekjes te

kopen,' zei hij, behoedzaam over de planken vloer klossend. Tante snelde toe, nam het blad van hem over en schoof het op de leestafel, waardoor een stapel kranten in beweging kwam, die ze net op tijd wist op te vangen en op de vloer legde. Terwijl ze behendig de kopjes aan het uitzetten was, plofte Theet zuchtend neer in haar stoel.

'Dus gullie goat zomestraks wir noar 't kerrekhof?' Theet keek allen een voor een aan. Er scheen een sluw maar toch welwillend licht in zijn wijd open, fletse ogen. Achter zich voelde de kroonprins zijn vader met zijn voeten schuiven. Het gerinkel met het theeservies werd onderbroken. Tante en oom Joop verstijfden. Zou nu de gevreesde litanie beginnen? Toen er geen reactie kwam sloeg Theet zijn ogen neer en hij knikte zwaarhoofdig.

'Da's altied mooi, 't kerrekhof. 'n Vluchtig weerzien mit de dierboaren is 't eigelijk. Dan kujje nog effe oan ze dinken, want dâ willen ze, heur, ze willen dâ gullie nog effe oan ze dinkt.' Hij sprak even uitdagend over de doden als Opa, die het onderwerp had ingeleid, maar er was een verschil. Opa's bravoure en macabere grappen leken bedoeld om de droefheid af te schrikken, maar Theet had het niet over zijn eigen doden; zijn bedoeling was plagerig en tegelijkertijd sentimenteel. Hij gooide zijn hoofd in zijn nek en staarde mijmerend naar het plafond.

'Wie leggen er ok alweer zoal? Meheers voader, natuurlijk, ouw grotvoader dus, Willie, en ok de ouwe, Carolien. Die hiette Piet. Ik zie 'm nog veur me; 'ne bonk van 'ne vent en roavezwert hoar hattie. Mor 'ne heer, ik verzeker ou, 'ne heer. Vruug gesturven. Niks oan te doen. En dan meheers moeke, ouw opoe dus, Willie, en ok de ouwe, Carolientje. Nelia van Zypflich-Dommelstein. dâ was 'ne toaie. Die is nog ien de tachetig gewurren, is 't niet, meheer?'

'Drieëntachtig,' zei Opa.

'Drieëntachetig, toe moar. Nou, u hoalt 'er nog wel ien, wat ik je brom, meheer. De weduwe mevroj Van Zypflich-Dommelstein. Viefentwintig joar gelejen wier ze ten groave gedroagen. Ik wit 't nog as de dag van gisteren. Gij toch zeker ok nog, Willie? En gij toch ok, Carolientje?'

Tante zette, zonder op zijn vraag te antwoorden, met een harde slag een kopje voor hem neer, maar hij bleef onverstoorbaar doorpraten.

'Prachtige vrouw. Keurige doame. Altied veul respect veur gehad. En dan hajje nog Kobus van Zypflich.'

Tante kondigde aan dat ze een stoel uit de eetkamer ging halen.

'Kobus, 'n ome van meheer hier, was 'ne vrimde snoeshoan, 't buutenbintje van de famielje zogezeid, woarmee ik niks kwoads wil zeggen, want 't was 'ne keurige vent. Keurige vent. Och, en meheers bruurs en zusters, ik zou ze nog hoast vergeten. Ze leg-

gen allemoal hier in Alverna, veur zover ze niet euver de oardbojem zien uutgezwerremd. Johanna leit er, tante Johanna, za'k mor zeggen. Mor dâ hebt gullie nog allemoal mitgemokt, da's nog vers. Mor Willem hebt gullie nie gekend, denk ik. Willem was de peter van Willie hier. De beste van 't hele stel, meheer hier nie te noa gesproken.'

'Willem was een begaafd mens,' zei Opa.

'dâwas ie,'beaamde Theet, 'ne begoafde mins.'

(Frans Kellendonk, 'Bouwval', in: *Het complete werk*. Amsterdam 1992, 38-39)

10. Literatuur over het Zuid-Gelders

Dialectwoordenboeken

Bedeaux, G. en H. Derksen, 'Huissens woordebükske', in: *Huissen zoas 't zing' en täötel'!* 2. [Huissen 1977], 81–156. Tweede uitgave in: *Huissen zoas 't zing' en täötel'!* 3 [Huissen] 1982, 47–148.

Driessen, G.G., 'Gruusbèks dialect'. In: *Oud Groesbeek in woord en Beeld.* Nijmegen 1980, 222-228.

Gameren, D. van, *Bommels dialect: 'n echte Bommelaar is... Verhalen, uitdrukkingen en bijnamen.* Zaltbommel 1995.

Hatert, J. van den, en A. Datema, *Dialectwoordenboek van de Neder-Betuwe. Hoe zedde gij dâ?.* Kesteren, Arend Datema Instituut, 1998. (= Osenvorenreeks; 55).

Hell, N., *Kuiere ien de Duffelt. Woorden, zegswijzen, anekdotes in de streektaal van de Duffelt naar Millingse tongval opgetekend eer het te laat is.* Nijmegen. 1991. (*Heemstudie*; nr. 15).

Jacobs, W. H., *Gruusbeks Woordeboek.* Nijmegen 1997.

Janssen, W., *Zeg 't mar op z'n Nimwèègs. Woordenboek van het Nijmeegs Dialect.* Nijmegen 1987.

Os, J. van, *Maas en Waals woordenboek en 22 verhalen in de streektaal.* Zutphen 1980.

Willems, P., *Wânne Praot. Groot Wijchens woordenboek met foto's van toen.* z.j. [derde druk, 1998], Wijchen.

Woerkom, Th. Van, *Groebele ien de ben. Buukske mit Betuwse woorde, uutdrukkinge en verhaole.* Zetten 1983.
Woerkom, Th. Van, *Bètuws Buukske. Over-Betuws woordenboek en 43 dierenfabels van Jean de la Fontaine in deze streektaal.* Oosterhout 2000.

Studies

Aussems, Th.W.A., *Klank- en vormleer van het dialect van Culemborg.* Proefschrift Leiden. Assen 1953.
Groothuis, J.C., 'Woordenlijst van het Neder-Betuwsche Dialect'. *Onze Volkstaal* 2 (1885), 73–116.
Hol, A.R., 'De Noordwestgrens van het pronomen gEi'. *De Nieuwe Taalgids* 28 (1934): 199–205.
Hol, A.R., 'De noordgrens van het pronomen gij'. *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 55 (1936): 225–240.
Hol, A.R., 'Dialectgrenzen in Midden-Gelderland. *Taal en Tongval* 5 (1953): 71–93.
Hol, A.R., *De Betuwe.* Arnhem 1976. [Herdruk van de uitgave van 1957, aangevuld met de gegevens uit de tweede druk van 1965].
Hout, R. van, *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen.* Proefschrift Nijmegen. Dordrecht 1989.
Keij, A., 'Beschouwingen naar aanleiding van dialectonderzoekingen in de West-Betuwe'. In: A. Keij en D.P. Blok, *Taalgrensproblemen in het Rivierengebied. Historische aspecten en mogelijke consequenties voor het vreemdetalenonderwijs. Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie* XL VII. Amsterdam 1975: 8.
Keij, A., 'Beschouwingen naar aanleiding van dialectonderzoekingen in de West-Betuwe'. In: A. Keij en D.P. Blok, *Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie* XLVII. Amsterdam 1975: 8.
Keij, A., *Onderzoek naar de dialectgrenzen en articulatorische verschillen in het Middennederlandse rivierengebied. Met een verwijzing naar een mogelijke relevantie voor het onderwijs in de moderne vreemde talen.* Proefschrift Nijmegen. Amsterdam 1982.
Lantermans, K., 'De klinkers (tweeklanken) in het dialekt der Over-Betuwe'. *Driemaandelijkse bladen* 20 (1923), 65–72.
Lantermans, K., 'Eenige bijzonderheden aangaande de medeklinkers in het

dialekt der Over-Betuwe'. *Driemaandelijkse Bladen* 21 (1924), 11–16.
Lantermans, K., 'J.J. Cremer en het dialekt der Over-Betuwe'. *De Nieuwe Taalgids* 12 (1918), 273–286.
Water, A. van de, *De volkstaal in het oosten van de Bommelerwaard.* Proefschrift Leiden. Utrecht 1904.
Winkel, J. te, 'De taal van den Gelderschman'. In: J. van Baren e.a. (red.). *Gelderland.* Arnhem 1926: 220-224.

Literatuur in dialect

De keuze houdt iets willekeurigs, omdat, zoals hierboven al werd opgemerkt, dialectliteratuur vaak tot de eigen plaats of regio beperkt blijft, waardoor het voor mensen op afstand heel moeilijk is op de hoogte te blijven. Dat in deze lijst ook schrijvers uit de negentiende eeuw zijn opgenomen, heeft alles te maken met het belang dat de dialectliteratuur in die periode had. Bovendien kan de Betuwe bogen op een paar klassieken.

Batavus, zie: Hartog sr., A. H. de
Bomhof, H. (e.a. red.), *Regiotaal. Mozaïek van Gelderse dialekten.* Zutphen 1976.
Cremer J.J., *Betuwsche novellen.* Haarlem 1856.
Cremer, J.J., *Een Betuwsch klaverblad.* 1863.
Cremer, J.J., *Overbetuwsche novellen.* 1871.
Cremer, J.J., *Gedichtjes van J, J. Cremer.* 1874.
Cremer, J.J., *Distels in 't Weiland*, opnieuw uitgegeven en van een inleiding voorzien door H.J. Eijssens. Arnhem 1980. (De editiegeschiedenis van Cremers werken is heel ingewikkeld door de talrijke herdrukken en heruitgaven in wisselende samenstelling. Een goed overzicht vindt men in het proefschrift van H. Sanders.)
Doorne, M.J. H., *Achter den Waaldijk. Humor van het Platteland. Met een woord ten geleide van Jhr. Jan Feith.* Tiel 1938.
Hartog sr., A. H. de, (Batavus), *Plukselblaodjes*, deel 1, (1888), 2 (1890) en 3 (1892).
Hartog jr., A. H. de, *Uut 't Leve.* 1905, 2e druk 1934.
Lantermans, K., *Vier verjaorsdage van Kochius.* Utrecht 1924.
Lantermans, K., *Toch mien kjel.* Velp 1927.
Lantermans, K., *De Stiekemerd.* Baarn 1929.

Lantermans, K., *'n Eigenaardig manneke en andere schetsen.* Zwolle 1930.
Meurs, B. van, *Het Kriekende kriekse.* 1879.
Nieboer, A., *De geur van de Kamperfoelie.* 1914.
Nieboer, A., *'t Witte Huiske.* 1918.
Nieboer, A., *Boerentypen en humor uit de Betuwe.* 1919.
Peters, G. J., *'n Betuwsche Hutspot.* 1933.
Rombouts, W., *Betuwsche dorpsnovellen.* 1885
Sanders, H., *J. J. Cremer.* Proefschrift Nijmegen. Nijmegen, 1952.
Snellen, J., 'Kort overzicht van Gelre's woordkunst'. In: J. van Baren (e.a. red.). *Gelderland.* Arnhem 1926: 418 vv.
Waal, W. de, *Tussen twee rivieren.* 1945.
Wijk, J. C. van, *In den duvelshoek en elf andere vertelsels in de Nederbetuwsche toal.* 1892.
Woerkom, Th. van, *Schoefele ien de hof.* 1980.
Woerkom, Th. van, *Derk van Rien op 't Manneneiland.* 1981.

Wat voor vrucht is een *pierkendons?*
Welke functie heeft een *rapelesant?*
Waar komen een *ooverrijnse* en een *ooverwaolder* vandaan?
Welke sport wordt op een *denderclub* beoefend?

Zuid-Gelderland is wat de taal betreft een echt overgangsgebied; als je van oost naar west gaat, verschuiven de dialectverschijnselen steeds meer in de richting van het Hollands. Zo spreekt men in het westelijke deel van *ijs, muis, stokje* en *kopje* en in het oosten van *ies, muus, stökske* en *köpke.*
Naast de klanken en woorden van het Zuid-Gelders komt ook de literatuur in en over deze dialecten aan bod. Onder andere het werk van J.J. Cremer en Bernard van Meurs wordt toegelicht; deze Betuwse streektaalschrijvers waren ver buiten de grenzen van hun geboortegrond beroemd en geliefd.

Jan Berns (Pannerden, 1937) is neerlandicus en dialectoloog. Tot aan zijn pensionering was hij verbonden aan het Meertens Instituut als hoofd van de afdeling Dialectologie.

www.taalinstadenland.nl

Sdu